5196

هر نسخهٔ که مهر و امضای مصنف ندارد سرقت است

کتابچه

فارسي جديد جلد دوم

زبان و آداب و رسوم اهل ايران

تصنيف سيد محمد علي ايراني

پروفيسر فارسي نظام کالج حيدرآباد دکن

سنه ۱۳۳۷ هجري

بمباشرت منشي محمد اسمعيل منيجر

در مطبع انوار احمدي بزيور طبع آراسته گرديد

TO

AMINA ETHEL M. POPE SAHIBA

L. R. A. M., A. R. C. M., &c., &c.

Principal, Muslim Girls' School, Lucknow,

AS

LIGHT BUT SINCERE TOKEN OF FRIENDSHIP

AND

IN ADMIRATION OF

R GIFTED ABILITIES & COMMAND OF VARIOUS LANGUAGES AND
HER NOBLE EFFORTS TO AMELIORATE THE CONDITION
OF HER MUSLIM SISTERS

AND

all she has done and is doing to educate them

THAT

Have endeared her to every heart
Within her short stay in India

AND

In recognition of her sisterly devotion to his wife

THIS WORK IS

Dedicated with her kind permission
With feelings of the greatest respect and brotherly affection

BY

AGHA SYED MAHOMED ALI.

فارسی جدید

جلد دوم

سرگذشت میرزا عباس خان ایرانی

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین والصلوٰة علی محمد وآله واصحابه الطیبین
وبعد بر ضمیر منیر دانشمندان مملکت هندوستان مخفی نماند
که سلطنت ابد مدت دکن کمال اهتمام را در ترقی السنهٔ مشرقیه
دارد بخصوص اعلیٰ حضرت اقدس همایون میر عثمان علی خان
بهادر نظام الملک آصف جاه خلد الله ملکه وسلطانه
ذوق مخصوص به زنده نگاه داشتن زبان اجدادی
رسمی می باشد.

حضرت اجلّ امجد اشرف آقاے نواب یوسف علیخان سالار جنگ مدار المهام بهادر ہسم توجّہ مخصوص بہ ترویج معارف شرقیہ اظہار مے دارند لہذا این احقر ہم محض تشکر نعمت این دولت ابد مدت بہ تصنیفات فارسی و رفع نقائص آن زبان در این ملک (ہند) شروع نمودم - ہر سہ اشتباہ فارسی ہند یعنی اشتباہ در تلفظ و اشتباہ در استعمال کلمات و اشتباہ در ترکیب جملہا را در این بعد بیان نمودم -

امیدوارم تلامذۂ فارسی ہند قدر خدمتم را بدانند و بدعاے خیر یادم کنند -

بابِ اوّل[1]

روزِ دوم عیدِ نوروز بود که این بنده میرزا عبّاس خان صبح زود از خواب برخاستم وضو گرفتم نماز خواندم چاے و نهارغلیان[2] خوردم و داشتم لباس مے پوشیدم که بعد به بازدیدِ دوستان بروم ناگاه صداے در[3] خانه بگوشم خورد و بعد صداے کفش شنیدم مثلِ این که کسے میرود و در را باز کند درِ کوچه باز شد

---

[1] در حاشیه پاے صفحات معنی آن الفاظ رامے نویسیم که در کتب لغت نیست و بتکلّم فصحاے ایران مستعمل ست۔ لغات مشکلهٔ اشعارِ این کتاب در کتبِ لغت موجود است و مدرّسین براے تلامذه بیان خواهند نمود۔

[2] نهارغلیان چیزے که صبح میخورند و در هند آن را ناشته مے گویند۔ در فارسی ناشته قسمے از گرسنگی است۔ مثلاً اگر کسے وقتِ ظهر بگوید من ناشتا هستم معنیش این ست که از صبح تا حال هیچ نخوردم۔

[3] در فارسی درِ شهر را دروازه مے گویند و مابقی درها را در خوانند مثل درِ اطاق و درِ بچه۔ در هند هر در را دروازه گویند و این یکے از اغلاطِ فارسیِ هند است۔

وابستہ شد خواستم صدا کنم "کے بود" کہ بندہ زادہ پیدا شد پاکتے[1]
بمن داد نگاہ کردم دیدم روے تمبر[2] مہر پست خانۂ شیراز بود
فہمیدم فراش پست آورد سجع[3] مہر روے پاکت را خواندم این بود
"عبدہ[4] الراجی محمد" فہمیدم پاکت پسر عمویم آقا میرزا محمد خان است
باز کردم کاغذ ذیل در آن بود۔

قرائت شوم۔ اے یار دلنواز واے محبوب چارہ ساز مصرع
چہ روے دادہ کہ دل برگرفتی از شیراز۔ این پیر ضعیف را قوت سفر
دور و دراز وطی منازل نشیب و فراز نماندہ ولی حضرت را کہ بحمد اللہ
جوانی و مساز و در کامرانی برہ و باز است چہ شدہ است کہ نہ یاد نمایند

---

[1] پاکت را در ہند لفافہ گویند۔ [2] تمبر یا تمبر را در ہند ٹکٹ خوانند۔
[3] سجع مہر عبارت روے مہر است۔ [4] عبدہ الراجی یعنی بندۂ امیدوار
خداست در ایران روے اغلب مہرہا قبل از اسم این عبارت عربی را محض تبرک
میکنند۔ در ایران امضا روے مہر نام خالی است مثل اینکہ میرزا محمد خان
محمد خالی نوشتہ مے شود ولے در ہند تمام القاب درج مے شود نقل این کہ
در مثال مذکور میرزا و خان ہم ہمراہ محمد می آیند۔

از صفهان و نه شیراز + اگرچه بهارِ طهران نمگدار است ولے چون بهارِ شیراز جنّت طراز نیست امید داریم کہ باز از لطف پروردگار بی نیاز دیدۂ ما به زیارت جمالت باز گشته دل چون صعوه از چنگالِ فراق چون باز رهائی یابد۔ اے ترا ما همچو محمود و تو مارا ایاز + زیاده ایّام عزّت دراز باد۔ (محمد)

اگرچہ این کاغذ در فصلِ دیگر بمن مے رسید این قدر اثر نمی کرد کہ در ابتداے بہار نمود۔ طراوتِ هوا و خیالِ سبزی و لطافت و راهها و دیدنِ زاینده رود[1] اصفهان و ملاقات دوستان اثر کاغذ را در دلِ من خیلے[2] زیاد نمود۔ بنا کردم لباس پوشیدن لیکن خودم را میانِ طهران و صفهان توی[3] دُرشکه[4] ے دیدم و یا در بستهٔ سی و سه پل[5] مشغول خرامیدن بودم۔ لباس پوشیدم و از خانه بیرون آمدم

---

[1] زاینده رود رودخانه ایست در اصفهان۔ در سفر شیراز عبور از اصفهان لازم است۔ [2] خیلے در فارسی جدید بمعنی بسیار است و بسیار استعمال میشود۔ [3] توی در فارسی جدید بمعنی درون است و بسیار استعمال میشود۔ [4] دُرشکہ را در هند گاڑی فیٹن گویند [5] سی و سه پل نام پلے است در اصفهان۔

در کوچہ راہ میرفتم و لے عوض در و دیوار ہاے کوچۂ حافظیہ شیراز بمقابل من مجسّم بود و این شعرِ شیخ را می خواندم شعر خوشا تفرّجِ نوروز خاصہ در شیراز * کہ برکند دلِ مردِ مسافر از وطنش * تا ظہر بدیدہ و بازدیدِ اقربا و دوستان مشغول بودم و براے نہار[1] برگشتم منزل - اول از دیوان لسانِ الغیب تفالی زدم این غزل برآمد

غزل

یوسفِ گم گشتہ باز آید بہ کنعان غم مخور
کلبۂ احزان شود روزے گلستان غم مخور

این دلِ غم دیدہ حالش بہ شود دل بد مکن
وین سرِ شوریدہ باز آید بسامان غم مخور

دَورِ گردون گر دو روزے بر مرادِ ما نگشت
دایما یکسان نماند حالِ دَوران غم مخور

گر بہارِ عمر باشد باز بر طرفِ چمن
چترِ گل بر سر زنی اے مرغِ خوشخوان غم مخور

ہان مشو نومید چون واقف نۂ از سرِ غیب

---

[1] نہار و ناہار غذاے ظہر است -

باشد اندر پردهٔ بازیهای پنهان غم مخور
هر کہ سرگردان بعالم گشت و غمخوارے نیافت
آخر الامر او بہ غمخوارے رسد ہان غم مخور

در بیابان گر بشوقِ کعبہ خواہی زد قدم
سرزنشہا گر کند خارِ مغیلان غم مخور

حالِ ما در فرقتِ جانان و ابرامِ رقیب
جملہ میداند خداے حال گردان غم مخور

اے دل ار سیلِ فنا بنیادِ ہستی بر کند
چون ترا نوح است کشتیبان ز طوفان غم مخور

گرچہ منزل بس خطرناک است و مقصد ناپدید
ہیچ راہے نیست کو را نیست پایان غم مخور

شمعِ بزمِ آفرینش شاہِ مردان ست و بس
گر توئی از جان غلامِ شاہِ مردان غم مخور

حافظا در کنجِ فقر و خلوتِ شبہاے تار
تا بود وردت دعا و درسِ قرآن غم مخور

درین تغافل شوق سفر مرا از یاد کرد نہار خوردیم و بعد از ان
با اہل خانہ ام گفتگوے ذیل واقع شد۔
گفتم "خانم! دلم ہواے سفر کرد گمان میکنم اگر تا شیراز بروم و با اقوام
و دوستانِ آنجا تجدید دیدار نمودہ برگردم بد نیست اگر راہ ہا امن بود
شما و اطفال را ہم مے بردم و مسافرت طولانی میکردم امّا حالا کہ امنیت
نیست تنہا میروم و زود بر میگردم ما کہ دیگر کارے بہ شیراز نداریم
پس خوب است آن یک تکہ[1] ملک را ہم بفروشیم و سہمی طہران
دو سہ تا خانہ بخریم فائدہ اش بیشتر است"۔
اہل خانہ گفت "شما کہ ہنوز استید و از این فصل بہار پسرتان زن
بہ ہیچ حالا سفری شدید۔ اگر زود برگردید مطلبی نیست ملک را بفروشید
چند روزے اگر از طہران بیرون بروید بد نیست مملکت شلوق[2] است
شما ہم کہ اختیار زبانِ خودتان را ندارید"۔
گفتم "از جہتِ زبان طہران و اصفہان و شیراز فرقے ندارند
من ہر کجا باشم حرفِ حق مے زنم شاید شیراز بدتر از طہران است

[1] تکہ قطعہ۔ [2] شلوق بے نظم۔

من که صرف یک دفعه شیراز را دیدم ولی این ـ وزها ازان خیلی
بد[1] تعریف مے کنند ـ می گویند تا بگوئی[2] چه کسے گوئید مشروطه خواهی[3]
بابی[4] شدی لیکن من بیش از یک ماه آنجا نمے مانم صلهٔ رحم
بجا مے آرم ملک مان را مے فروشم و بر مے گردم"

اهل خانه جواب داد "یک مرتبه دیگر هم از خواجه تفال بزنید
استخاره هم بکنید اگر خوب آمد بروید شما را بخدا سپردیم"۔
فرستادم پیش آقا شیخ مرتضی پیش نماز محله استخاره کرد خوب آمد
و از دیوان خواجه هم تفال زدیم این غزل آمد

غزل

---

[1] بد تعریف مے کنند یعنی خیلی بد مے گویند۔

[2] تا بگوئی چه یعنی تا ذره اظهار مخالفت بکنی۔

[3] مشروطه خواه طالب سلطنت مشروطه (حکومت دستوری)

[4] بابی دین جدیدی است که قریب هشتاد سال قبل در ایران پیدا شد۔ میرزا علی محمد شیرازی ادعای پیغمبری نمود و لقب باب بخودش داد۔ در ایران دشمنان مشروطه مشروطه خواهان را متهم به بابی مے نمودند تا بلکه مشروطه در ایران جاری نشود ولی آخر جاری شد۔

فکرِ بلبل ہمہ آن ست کہ گل شد یارش
گل در اندیشہ کہ چون عشوہ کند در کارش

دلربائی ہمہ آن نیست کہ عاشق بکشند
خواجہ آن است کہ باشد غمِ خدمتگارش

جاے آن است کہ خون موج زند در دل لعل
زین تغابن کہ خزف می شکند بازارش

بلبل از فیضِ گل آموخت سخن ورنہ نبود
این ہمہ قول و غزل تعبیہ در منقارش

آن سفر کردہ کہ صد قافلہ دل ہمرہ اوست
ہر کجا ہست خدایا بسلامت دارش

اگر از وسوسۂ نفس و ہوا دور شوی
بے شکے رہ ببری در حرمِ دیدارش

اے کہ از کوچۂ معشوقۂ ما می گذری
با خبر باش کہ سر می شکند دیوارش

صحبتِ عافیتت گرچہ خوش افتاد اے دل

جانبِ عشق عزیز است فرو مگذارش

صوفی ار سرخوش ازین است که کج کرد کلاه

به دو جامِ دگر آشفته شود دستارش

دلِ حافظ که به دیدارِ تو خو گر شده بود

ناز پرورده وصال است مجو آزارش

شاهد[۱] ش را هم خواندیم آن هم مناسب سفر بود و بعد

اہلِ خانه پرسید "که خیالِ حرکت دارید"۔

گفتم "این ایّام چندین گاری پست راز دند با قافله فقط بهتر

است از دُرشکه و کالسکه[۲] فردا مے روم کاروانسرا مے بینم قافله

سنگین برائے اصفهان مے رود یا نه"

همین که عازم مسافرت شدم رفتم در اطاق تحریر جواب

کاغذ شیراز را این طور نوشتم

قربانت گردم رقیمه مودّت نشان در بهترین آوان روشنی بخش

---

[۱] شاهد غزل بعد از غزل فال است۔

[۲] کالسکه را در هند بروم گاڑی خوانند۔

دیدگان گردید و چون بوے پیراہن یوسف کنعان رُوح وریحان به این دلِ ناتوان بخشید۔

مہرت اے دوست مقیم است مرا در دل و جان
شوق گویدنه بحدیست که آید به بیان

حال که ہواے سردِ زمستان نہان و بہارِ فرح بار عیان گردید باکمال تشکّر و امتنان از طہران به اصفہان و از آن جا به شیراز میتوانان خواہم رسید متعلقانِ بندہ از خورد و کلان خدمتِ جنابِ عالی سلام فراوان و اظہارِ ارادت نمایان مے سازند۔ زیادہ ایّامِ اجلال بے پایان باد۔ عباس

بابِ دوم

بارے آن روز شب شد و چہار[1] از شب رفته شام خوردیم

---

[1] چہار از شب۔ اعنی چہار ایران است که قریب ساعت ده ہند مے شود در ایران ساعت باعتبار غروبِ کوک مے کنند و ہمان وقت ساعت دوازده است۔

و خوابیدیم نزدیکِ صبح خواب دیدم عرصاتِ قیامت برپا شد
تمام مردم برائے دادنِ حسابِ اعمالِ شان حاضرند و وحشت
و هیبتِ تمام مردم را فرا گرفته از شدّتِ گرما همه عرق مے ریزند
ناگاه فرشتگان تختے آورده گذاشتند و یک مردِ نورانی آمده
بر آن تخت بنشست من فهمیدم که آن مرد پیغمبر (ص) ما است
بهر طورے بود خودم را به آن حضرت (ص) رسانیدم و عرض
کردم یا رسول الله بنده از اُمّتِ حضرت هستم مرا زودتر از
همه شفاعت بکن که خیلی تشنه ام زود به آبِ سلسبیل برسم
فرمودند تو از اهلِ قرنِ[1] چندمِ هجرت هستی؟ عرض کردم در اوائلِ
قرنِ چهاردهم در دنیا بودم - فرمود مسلمانانِ قرنِ چهاردهم دروغ
مے گفتند مسلمانِ حقیقی نبودند - از این کلام چنان مایوس شدم
و بر وحشتم افزود که فوراً بیدار شدم و در تعبیرِ خوابم مشغول
بودم دوباره خوابم برد خواب دیدم در شیراز هستم نزدیکِ [illegible]

[1] قرن اینجا صد سال است و سی سال را هم یک قرن گویند۔

کُہر[1] خوبے خریدم و دو شاخ بیرون آوردم۔ صداے اذانِ مسجد محلّہ مرا بیدار کرد۔ غرقِ دریاے حیرت شدم کہ آیا تعبیرِ این دو خواب من چیست پا شدم نماز خواندم یک جزو قرآن ہم خواندم بعد از دیوانِ لسان الغیب تفال زدم این غزل آمد غزل

دیدم بخواب دوش کہ دستم پیالہ بود
تعبیر رفت کار بدولت حوالہ بود

چل سال رنج و غصہ کشیدیم و عاقبت
تدبیر ما بدستِ شرابِ دو سالہ بود

آن نافۂ مراد کہ میخواستم ز غیب
در چینِ زلفِ آن بتِ مشکین کلالہ بود

از دست بُردہ بود و جود دم خمارِ عشق
دولت مساعد آمد و مے در پیالہ بود

نالان و داد خواہ بہ میخانہ مے زدم
کانجا کشادِ کارِ من از آہ و نالہ بود

---

[1] کُہر وسیب سُرخ رنگ است کہ در ہند آن را شفرنگ گویند۔

خون میخورم ولیک جای شکایت است
روزیِ ما ز خوانِ کرم این نواله بود

بر طرف گلشنم نظر افتاد وقت صبح
آن دم که کار مرغِ چمن آه و ناله بود

هر کو نکاشت مهر و ز خوبی گلی نچید
در رهگذار باد نگهبانِ لاله بود

آتش فگند در دلِ مرغان نسیمِ باغ
زان داغ سربمهر که بر جانِ لاله بود

دیدیم شعرِ دلکشِ حافظ به مدح شاه
هر بیت ازان سفینه به از صد رساله بود

آن شاهِ تند حمله که خورشیدِ شیر گیر
پیشش به روزِ معرکه کمتر غزاله بود

ازاین غزل چیز حسابی نفهمیدم [۱] پاشدم رفتم تا خودم را بجا...

---

[۱] پاشدم برخاستم۔

حاجی میرزا تقی معبر رسانم از قضا در بیرونش باز بود رفتم تو دیدم نشسته است تعبیرنامهٔ ابن سیرین را مطالعه می کند هر دو خوابم را گفتم۔ جواب داد ''خوابِ اوّلت که معلوم است محتاج بہ تعبیر نیست۔ امّا تعبیرِ خوابِ دوم این است که بیشتر از خواهی رفت اسب تعبیر بہ زن می شود و آنجا زن خواهی گرفت و شاخ در آوردن علامت پشیمانی بعد است آیا نشنیده یکی بہ یکی می گوید از پشیمانی شاخ در آوردم''۔

از تعبیرِ حاجی معبر مبهوت شدم خدا حافظی کردم و بیرون آمدم در راه فکر کردم دیدم بر حسبِ قواعد تعبیرِ درست گفت ولے من که زوجهٔ مطبوعه دارم اولاد هم دارم سرم هم که فراغ نمی خواهد که زن دیگر بگیرم خودم را توسے شر بیندازم۔ چون یک وقت کتابِ تعبیرِ ابن سیرین را مطالعه کرده بودم یادم آمد نوشته بود تعبیرِ خواب بہ مناسبت می شود مثلِ این که اگر کسے خواب بہ بیند شیر خورده است عالم می شود زیرا که شیر غذاے جسم است تعبیر بہ علم که غذاے روح است می شود و اگر کسے در زمستان در خواب بہ بیند

آتش را گرفته است چون گیرش[1] مے آید زیرا دران فصل
آتش برائے گرم شدن مطلوب است و ہر گاہ در تابستان
آن خواب را بہ بیند روز دیگر جانور گزندۂ دستش را مے گزد
زیرا در تابستان آتش مطلوب نیست و لے درصورتیکہ
خواب بینندہ قبل از خواب در خیالِ شیر و آتش نباشد
و اگر قبل از خوابیدن خیلے در خیالِ شیر باشد ممکن است
بعد از خواب قوۂ متخیّلہ اش صورتِ شیر را در خیالش
بیاورد۔ چون من قبل از خوابیدن در خیالِ سفر و اسب
بودم ازین جہت خوابِ شیر از و اسب را دیدم امّا دربابِ
شاخ در آوردن ہرچہ فکر کردم چیزے بنظرم نیامد۔

بعد از مراجعت بخانہ دیوانِ قاآنی را باز کردہ یکے از
قصائدِ بہاریہ اش را کہ چند بیتش درج ذیل است
خواندم و خیلے حظ کردم۔ قصیدہ

---

[1] گیرش مے آید۔ بدستش مے آید۔

نسیم خلد میوزد مگر ز جویبارها
که بوی مشک میدهد هوای مرغزارها
فراز خاک و خشتها دمیده سبز کشتها
چه کشتها بهشتها نه صد نه ده هزارها
به چنگ بسته چنگها به نای بسته نایها
چکاوها کلنگها تذروها هزارها
ز نای خویش فاخته دو صد اصول ساخته
ترانها نواخته چو زیر و بم تارها
ز خاک رسته لالها چه سیمگون پیالها
به برگ لاله ژالها چو در شفق ستارها
فکنده اند همهمه کشیده اند زمزمه
به شاخ سرو و نارون همه چه کبکها چه سارها
نسیم روضهٔ ارم جهد به مغز دمبدم
ز بس دمیده پیش هم به طرف جویبارها
بهارها بنفشها شگوفها شقیقها

شها مها نجستها از اکها غرارها

زهر کرانه مستها بدستها پیالها

زعنبر می پرستها فشانده می خمارها

ز ریزش سحابها بر آبها حبابها

چه جوی نقره آبها روان در آبشارها

فراز سرو بوستان نشسته اند قمریان

چو مقریان نغز خوان به زمردین منارها

فگنده اند غلغله دو صد هزار یکدله

بشاخ گل سپیده گاه ریج اعطارها

درختهای بارور چو اشتران باربر

همه ز پشت یکدگر کشیده صف قطارها

مهارکش شمال شان سحاب مهار حال شان

اصول شان عقال شان فروع شان مهارها

بعد چند نفر بدین عید بنده آمده بودند بنده زاده

گلاب پاشش آورد بهمه گلاب داد نوکرها چای و قلیان و

شیرینی و مُرکبات آوردند مہمانہا نیم ساعت نشستند
و رفتند من ہم پا شدم رفتم در کاروان سرا تحقیق کردم
معلوم شد روز چہاردہم حمل یک قافلۂ سنگین بہ شیراز
مے رود جمعے از زوّار عتبات عالیات ہم در ان قافلہ
ہستند کہ مے خواہند از راہ بوشہر مشرّف شوند۔ با جلودار[1]
کرایہ یک تا کجاوہ براے خودم و دو مال سر نشین براے
آدمہایم در ربست[2] کہ ما را تا اصفہان برساند برگشتم خانہ
و سفارش اسباب سفر نمودم۔

باب سوم

در اوایل عید مطلب تازہ واقع نشد کہ قابل عرض
باشد مگر روز پنجم کہ بازدید حاجی حسین علی سپردائی رفتم

---

[1] جلودار کسے است کہ قاطر یا اسب زیادی دارد کرایہ مے دہد۔
[2] در ربستن طے کردن۔

درضمنِ صحبت گفت "در سفرِ مکّہ پارسال با یک نفرِ ہندی که اہلِ لکھنا[1] ہور بود خیلے دوست شدم اسمش علی حسین صاحب بود فارسی حرف مے زد و لے لہجہ اش جور دیگر بود خیلے خشن و زمخت[2] حرف مے زد مثلِ لہجۂ با شیرین و نرم نبود در یک مدرسۂ بزرگِ ہند فارسی را تا درجۂ منشی فاضل خواند امّا حرف که مے زد الفاظش فارسی بود و ترکیبش اغلب بے معنی خیلے مے شد من حرف مے زدم او نمے فہمید یا چیزِ دیگرے مے فہمید یک روز در مکّۂ معظمہ از او پرسیدم "آقا! شما در مکّہ با کسے آشنائی[3] دارید" دیدم خندید و سبیلش را جفت کرد و گفت "آقا! من از این کارہا نمے کنم" نمے دانم از حرفِ من چه فہمید کہ آن طور جواب داد با ہم خیلے دوست شدیم قرار شد کاغذ ہم بنویسیم

---

[1] لکھنا ہور، لکھنؤ۔ [2] زُمخت خشن۔

[3] آشنا در فارسی بمعنی ابتدائی دوستی است و در ہند بمعنی تعلّق حرام زن و مرد۔

امروز یک کاغذ از ایشان رسید این ست"۔

کاغذ را او به من خواندم عبارتش این بود۔

جناب من۔ السلام علیکم۔ الحمدللہ من بخیریت ہستم و خیریت شما را از خداوند کریم نیک مے خواہم۔ از ملاقات با شما در سفر مکّہ بسیار خوش شدم و از مہربانی شما شکریہ ادا مے کنم دیروز یک اشتہار در یک اخبار فارسی خواندم کہ حسین علی نامی کتابے در آداب و اخلاق ایرانیان تصنیف نمودہ گمان کردم شما ہستید اگر یک جلد برائے من بفرستید مشکور مے شوم فقط

خاکسار علی حسین عفی عنہ

سر پاکت آقا را با غین (آغا) نوشتہ بود کہ در ایران بہ زن مے نویسند۔ اوقات پسر دائی از دو لفظ خیلے تلخ شدہ بود یکے آغا و یکے مشکور خیال کرد عمداً نوشتہ است و لے

لہ مشکور کسے است کہ متشکّر شکریش را بجا مے آرد مثل این کہ خدا ے منعم مشکور است و ما شاکر یا متشکّر۔

من کہ چند زبانِ خارجہ مے دانستم فہمیدم کہ بیچارہ عمداً نہ نوشتہ
است بلکہ الفاظِ فارسی مستعملہ در اردو را در زبانِ فارسی استعمال
کردہ و طرزِ جملہ ہا را ہم از زبانِ خودش ترجمۂ لفظی نمودہ بداد
از بغل در آوردم و کاغذِ مذکور را این طور تصحیح کردم۔
عرض مے شود۔ (یا فدایت شوم) انشاء اللہ تعالے
مزاجِ مبارک جنابِ عالی را ملالے نیست ہرگاہ از حالِ
مخلص بخواہید بحمد اللہ سالم ہستم۔ از ملاقات با جنابِ عالی در سفر
لکہ بسیار خوشحال شدم و از مرحمتِ عالی تشکر اظہار میدارم دیروز
از عیسے اللہ نے در یک روزنامۂ فارسی خواندم کہ حسین علی نامے
کتابے در آداب و اخلاقِ ایرانیان تصنیف نمودہ گمان کردم
شما ہستید اگر یک جلد برائے من بفرستید متشکر میشوم۔ والسلام
ارادت کیش علی حسین
بہ حاجی پسرِ دائی دادم و گفتم این طور مے خواست بنویسید
غرضش اظہارِ اخلاص بشما بودہ و نیز خواہش کردم ہر وقت کاغذ
از رفیق ہندیش بیاید بہ من نشان بدہد

همان روز تقویم رقمی[1] را باز کردم ببینم روز چهاردهم حمل برای سفر خشکی خوب است یا نه اگرچه می دانستم قافلهٔ این همه مسافر دارد در ساعت نحس حرکت نمی کند ولی احتیاط کردم و بعد از تفحص در جدول اول تقویم دیدم ساعت خوب است امّا همین که بنده زاده تقویم را در دستم دید گفت "از دوستی آقای منجم باشی باید فائده برد و از ایشان باید خواهش کرد زایچه بکشد و یک ساعت بسیار خوبی برای سفر جناب عالی معیّن کند."

رایش را پسندیدم و همان روز بعد از ظهر برای دیدن آقای منجّم باشی رفتم و در ضمن خواهش نمودم زایچه کشیده یک روز و ساعت خوبی برای سفرم معیّن کند قبول فرمود و روز نهم حمل رقعه فرستاد و صورت زایچه در جوف آن بود

[1] تقویم رقمی قسمی از تقویم سالانهٔ ایران است که با حروف ابجد نوشته می شود قسمی دیگر تقویم فارسی است که به عبارت فارسی نوشته می شود.

نوشته بود روز چهاردهم چندان تعریف ندارد روز بستم قمر در
بُرج منقلب[۱] است و آفتاب در شرف[۲] است زهره
که سعدِ اصغر است با مشتری که سعدِ اکبر است نظر تثلیثی[۳] دارند
زحل رجعت دارد و مرّیخ در اقامت عطارد با آفتاب
نظرِ تسدیسی دارد و سائر نظرات هم موافق سفر ند
طالع سه ساعت به غروب مانده بُرجِ سرطان است

---

[۱] منقلب بُرج اول است ـ هر فصل سه بُرج دارد که مجموع چهار فصل دوازده بُرج است که یکسان باشد ـ

[۲] شرفِ آفتاب در درجهٔ نوزدهم حمل است ـ هر کوکب از هفت سیاره در درجهٔ از بُرجی شرف دارد و معنی شرف این است که آن کوکب در آن درجه اثر خوب می دهد ـ

[۳] نظر تثلیثی این است که میانِ دو کوکب ثلث دوازده برج که چهار بُرج است فاصله باشد و اگر میانِ دو کوکب سدس دوازده برج که دو برج است فاصله باشد آن را نظر تسدیسی خوانند و اگر ربع دوازده بُرج یعنی سه بُرج فاصله باشد نظر تربیعی است و اگر شش بُرج که نصف است فاصله باشد نظر مقابله است و هرگاه دو کوکب در یک جا جمع شوند نظر مقارنه است ـ

سهم[۵] السعادہ وسهم الغیب وسائر سهام تمام موافق سفرِ خشکی هستند ستارہ سکز یلدوز هم پشتِ سراست انشاء الله سفر شما مبارک است مقتضی المرام بزودی تمام مراجعت میکنید۔

بعد از دیدنِ این رقعه فوراً آدم فرستادم کاروان سرا به جلودار خبر دادکه با قافله روزِ چهاردهم سمتِ روم و چون بیعانه ندادہ بودم ضررے هم نکردم۔

روزِ هشتم عروسی پسر صدرالسلطنة بودمن هم موعود بودم همان روز صبح عقد هم کردند خوانچهاے شیرینی چیده بودند آقاے صدرالعلما و محرر رش صیغهٔ عقد را جاری کردند۔ باین طور که خود آقا تشریف بردند اندرون از عروس بلے گرفته آمدند محرر رش هم از طرفِ داماد وکیل شد

[۵] سهم السعادہ وسهم الغیب نقاطے هستند در دوازده خانه زائچه و از انجا نقاط سعادت و حالات غیبیه صاحبِ زائچه استنباط مے شود۔ [۵۴] محرر منشی۔

وصیغۂ عقد را در ساعتِ سعد در فارسی و عربی جاری کردند ہر کس ہر چہ میل داشت از شیرینی ہا خورد و شربت ہم دادند وقت نہار غذائے خوبے چیدند خوردیم بعد شاعرے قصیدۂ ذیل را بخواند۔ قصیدہ

از پسِ حمد و سپاسِ خالقِ کون و مکان
خلق را زیبد ستایش بر امیرِ کامران
خاصہ این ایّام کو آراستہ از موہبت
بزم سورے این چنین از بہر پورِ نوجوان
وہ چہ سورے کز سرورش وجد با جان ہم نفس
وہ چہ سورے کز حبورش عیش با دل توامان[1]
وہ چہ سورے کز نشاطش ابتہاج آید بدل
وہ چہ سورے کز بساطش انبساط آید بجان
وہ چہ سورے کو بود ہمراز شورِ اہلِ دل
وہ چہ سورے کامدہ انبازِ عیشِ جاودان

[1] توامان ہمزاد۔

این نشاطِ شور یارب یا بود بزمِ وصال
این بساطِ عیش یارب یا بود باغِ جنان
جاے آن دارد کہ از این شورِ موفور السرور
مشتری آید برقص و زہرہ گردد نغمہ خوان
وہ چہ شورے کآسمان را اندر آوردہ برقص
بانگِ عیشش بسکہ بر شد از زمین بر آسمان
این چہ شور استے کہ بوتیمار از تاثیرِ او
ماندہ بے تیمار و شادان بر لبِ آبِ روان
بانگِ عیشا عیشِ رندان گشتہ از یک سو بلند
صوتِ نوشا نوشِ مستان کردہ از یکسو فغان
پاے کوبان خاص و عام و دست افشان شیخ و شاب
چون بہنگامِ بہاران دوستان در بوستان
شیخ یک جا کامیاب و شوخ یک جا جام زن
رند یک جا شاد خوار و یار یک جا شادمان
ساقیِ سیمین بدن یک سوے با جام و سبو

مطربِ شیرین سخن یک سمت با چنگ و چغان
الحق آبِ آتشین گوئی بود در جام این
راست چنگِ رامتین گوئی بود در چنگِ آن
الحق این فرخ پدر را زیبد این نیا پسر
آری این بحرِ کرم را شاید این دُرِّ گران
این پدر را در فخامت صدرِ خوان در روزگار
آن پسر را در شرافت فوق وان بر فرقدان
تا بیفشاندی مؤید گوهرِ مدحِ امیر
گنجِ گوهر شایگان شد قدرِ گوهر رایگان
تا همی از پرتوِ روی عروسِ خاوری
روشن آید هر سحر گه حجله گاهِ آسمان
با دکابینِ عروسِ بختِ این نو خط حسن
انچه هستی در زمان و انچه دولت در جهان

طرفِ عصر خواستم با آقای صدر السلطنه خدا حافظی کرده بروم
خانه گفت "فلان کس شما از خودمان هستید باید در عروسی بنده زاده

تا شب زفاف باشید، برائے آن شب و فردائش کہ معذرت خواستم ولے شب دوم بود رفتم جہاز عروس را آوروند تماشا کردم ہمین کہ مہمانہا شام خوردند غیر ہا رفتند و دوستان مخصوص رفتند خانۂ عروس و داماد را کالسکہ نشاندہ با جمعیت زیاد و از آنہائیکہ از خانۂ داماد رفتند و از آنہائیکہ در خانۂ عروس بودند آوروند خانۂ داماد و قبل از رسیدن عروس داماد رفت سر راہ باستقبال عروس و داماد را وارد حجلہ خانہ نمودند۔ پدر داماد آمد ایشان را دست بدست داد و ہر دو تن متفرق شدند۔

باب چہارم

در مجلس شب زفاف پسر صدر السلطنۃ با یک محترم ہندی معرفی شدم جہتش این بود کہ یکے از حضار قصیدۂ ذیل را در تعریف عروسی خواند و آن مرد محترم در ہر شعرے خیلے تعریف مے کرد فہمیدم باید ہندی باشد و بہ توسط یکے از آشنایانش

بایشان معرفی شدم-

قصیده

وه ازاین بزم شور میر ادیب — کامد او را عروس بخت نصیب
وه ازاین شوچا و دانه سرور — که از او دور باد چشم رقیب
بارک الله ازاین بساط نشاط — که از او هر کئیب گشت کبیب
بر بساطش که هست خوان نشاط — بس گل و میوه چیده با ترتیب
ز گل و لاله و شقیق و سمن — ز ترنج و به گلابی و سیب
مجتمع گشته با کمال شغف — اندرین بزم فاضلان اریب
[illegible] — [illegible] بر این بساط [illegible] قریب
گشته از هر جهت در او حاضر — هر که بینی ز بومی و ز غریب
کیست این نو ختن ادیب الملک — کش نژاد آمده شریف و نجیب
هست این پور آن امیر که هست — حضرتش کهف هر حسیب و لبیب
آن امیرے که در مقام ادب — کرده بهرام چرخ را تادیب
هست این صدر سلطنت که ز خلق — کرده خیل قلوب را تجییب
مدح این پور و باب شایسته است — از مؤید که نیست اهل فریب

ما همیشه به فتح در قرآن	نص نصر من الله است قریب
باد محبوب خلق در عالم	این آب و این است هر که حبیب
مخلص این پدر همیشه عزیز	منکر این پسر بهاره کئیب

بعد معلوم شد آن محترم هندی اہل حیدرآباد دکن است بزیارت مشهد مقدس رفته بود و مے خواهد از راه بوشهر مراجعت کند گفتم که خیال حرکت از طهران دارید"

گفت "هر وقت اطمینان به امنیت راه پیدا بکنم"

گفتم "راه جنوب که این روز امن است ولے با کالسکه مے روید یا با قافله" گفت "چون سفر هندوستان با ماشین[1] است

[1] ماشین قطار راه آهن است - ناصر الدین شاه در سفرنامه فرنگستان خود عوض ماشین کالسکه بخار استعمال نموده ولے بعد از آنکه از طهران تا شاه عبدالعظیم راه آهن ساخته شد عموم مردم عوض کالسکه بخار ماشین نام دادند و گفتنے که شاه وضع نمود جاری نگشته مثل اینکه سلطان محمود غزنوی در سفر هند خواست مردم انبه را انغز گویند جاری نشد آخر در اردو آم و در فارسی انبه گشت -

عادی ہے بے خوابی کشیدن در سفر نیستم نے تو انم با کالسکہ سفر
کنم از مشہد تا طہران این کار را کردم لیکن خیلے صدمہ خوردم از اینجا
دیگر با کجاوہ سفر خواہم کرد"

گفتم "آقاے منجم باشی از روے زائچہ روز بیستم حمل را
براے سفر من معین کردہ است۔ اگر میل دارید باہم تا شیراز
مے رویم" خندید گفت "ما مسلمانان ہند اعتقاد بسعد و نحس
ایام نداریم ہر روز را براے ہر کارے خوب میدانیم۔ ولے زہے
سعادت کہ با شما ہم سفر باشم"

گفتم "منزل جناب عالی کجاست"

گفت "در مہمان خانۂ[1] حاجی محمد در خیابان لالہ زار"

گفتم "فردا شب شام تشریف بیاورید ببینید منزل ما و بارۂ
سفر گفتگو کنیم" قبول کرد۔ نشانی منزل را دادم۔ فردا شب
تشریف آوردند۔ اتفاقاً آن وقت [illegible] طلاے روحی
دستم بود گفت "از ہمان جا کہ مے خوانید بلند بخوانید بشنوم

---

[1] مہمان خانہ ہوٹل۔

مستفیض سیوم حکایتِ ذیل را برایش خواندم خیلے حظ کرد۔

حکایتِ بازرگان و طوطی

بود بازرگانے و او را طوطیے	در قفس محبوس زیبا طوطیے
چون کہ بازرگان سفر را ساز کرد	سوے ہندستان شدن آغاز کرد
ہر غلام و ہر کنیزک را ز جود	گفت بہرِ تو چہ آرم گوے زود
ہر یکے از وے مرادے خواست کرد	جملہ را وعدہ بداد آن نیک مرد
گفت طوطی را چہ خواہی ارمغان	کارمت از خطۂ ہندوستان
گفتش آن طوطی کہ آنجا طوطیان	چون بہ بینی کن ز حالِ من بیان
کہ فلان طوطی کہ مشتاقِ شماست	از قضاے آسمان در حبسِ ماست
بر شما کرد او سلام و داد خواست	وز شما چارۂ رہ ارشاد خواست
گفت می شاید کہ من در اشتیاق	جان دہم اینجا بمیرم در فراق
این روا باشد کہ من در بندِ سخت	گہ شما بر سبزہ گاہے بر درخت
اینچنین باشد وفاے دوستان	من درین حبس و شما در بوستان
مرد بازرگان پذیرفت این پیام	کو رساند سوے جنس از وے سلام

در دکن چون مرد بازرگان رسید / در بیابان طوطئے چندے بدید

مرکب استانید و پس آواز داد / آن سلام و آن امانت باز داد

طوطیئے از طوطیان لرزید و پس / اوفتاد و مُرد و بگسستش نفس

شد پشیمان خواجہ از گفتِ خبر / گفت رفتم در ہلاکِ جانور

این مگر خویش است با آن طوطیک / این مگر دو جسم بود و رُوح یک

کرد بازرگان تجارت را تمام / باز آمد سوے منزل شادکام

ہر غلامے را بیاورد ارمغان / ہر کنیزک را بہ بخشید او نشان

گفت طوطی ارمغان بندہ کو / آنچہ دیدی و آنچہ گفتی باز گو

گفت نے من خود پشیمانم ازان / دستِ خود خایان و انگشتان گزان

کہ چرا پیغامِ خامے از گزاف / بُردم از بے دانشی و از نشاف

گفت اے خواجہ پشیمانی ز چیست / چیست این کین خشم و غم را مقتضی است

گفت گفتم آن شکایتہاے تو / با گروہِ طوطیان ہمتاے تو

آن یکے طوطی ز دردت بُوے بُرد / زہرہ اش بدرید و لرزید و بمُرد

من پشیمان گشتم این گفتن چہ بود / لیک چون گفتم پشیمانی چہ سود

چون شنید آن مرغ کان طوطی چہ کرد / ہم بلرزید و فتاد و گشت سرد

چون صحبت حاجی حسین علی پسر دائی در باب فارسی گفتن
هند بیادم بود قدرے از بابت زبان فارسی هندستان
صحبت داشتیم۔ گفت "من در سفر ایران لقص فارسی
هند را فهمیدم" ولے خودش هم بهان نحب هندی
حرف مے زد کلمات را هم گاهے بیجا استعمال مے کرد
ساعت چهار از شب رفته شام آوردند صرف شد غلیان
آوردند عذر خواست ولے از جیبش یک کیسه بیرون آورد و
از آن چند برگ درخت در آورد که من در ایران ندیده بودم برگها
را روے هم گذاشت و قدرے تنباکو و چونه و آهک و چیزها
دیگر دران ریخت و آن را تاه کرد من متحیر بودم می خواهد
چه بکند ناگاه گذاشت در دهنش چنان مضطرب شدم
که میخواستم جستن کرده از دهنش بیرون بیاوردم برگ
درخت را که هرگز خوردنی خیال نمی کردیم۔ آهک که باعتقاد ما
از سمیات است۔ تنباکو خوردن هم که غشی مے آورد خیال کردم
مهمان من خدا نخواسته مے خواهد سم بخورد۔ آدم ملتفت

خواجه چون دیدش فتاده همچنین / بر جهید و زد کله را بر زمین

گفت ای طوطی خوب و خوش حنین / هین چه بودت این چرا گشتی چنین

ای دریغا مرغ خوش آواز من / ای دریغا همدم و همراز من

ای دریغا مرغ خوش الحان من / راح روح و روضهٔ رضوان من

خواجه اندر آتش و درد و حنین / صد پراگنده همی گفت این چنین

بعد از آنش از قفس بیرون فگند / طوطیک پرید تا شاخ بلند

طوطی مرده چنان پرواز کرد / کآفتاب از چرخ ترکی تاز کرد

خواجه حیران گشت اندر کار مرغ / بی خبر ناگه بدید اسرار مرغ

روی بالا کرد و گفت ای عندلیب / از بیان حال خودمان ده نصیب

او چه کرد آنجا که تو آموختی / چشم ما از مکر خود بر دوختی

گفت طوطی کو به فعلم پند داد / که رها کن نطق و آواز و گشاد

زانکه آوازت ترا در بند کرد / خویش او مرده پی این پند کرد

یعنی ای مطرب شده با عام و خاص / مرده شو چون من که تا یابی خلاص

پس دو پندش داد طوطی بی نفاق / بعد از آن گفتش سلام و الفراق

سوی هندستان اصلی رو نهاد / بعد شدت در دکن گردید شاد

اضطراب من شد ولے بروے خودش نیاورد و گفت "آقا شما هم میل دارید" من از غایت بہت قادر بہ گفتن نبودم و خلاف ادب دانستم بپرسم چرا سم خوردند اگر خودش بیان نمی کرد از شدت اضطراب آخر من مے پرسیدم۔ گفت "اہل ایران پان نمے خورند؟ (فہمیدم اسمے کہ آنچہ خورد پان است) ولے ہندیان ہر روز چند مرتبہ خصوص بعد از غذا مے خورند من ہم عادی ہستم از این جہت ہر ہفتہ برگہاے پان بالبستہ در قوطی[1] حلبی براے من مے آید" پان چیزے خوبے است مصفی خون است و ثقل غذا ۔"

بعد از بیانِ مذکور از اضطراب بیرون آمدم و خیال کردم و سفر سر فرصت دراین باب مفصل از ایشان بپرسم بالفعل را خورد و سفلش را تف کرد تا دہن و لبش قرمز تا گفتم "صابون بیاورند دہن خود تان را بشوئید" گفت "لازم نیست" فہمیدم آن رنگِ لب و دہن ہم در نظر ایشان قبیح نیست

[1] قوطی ٹین کا ڈبّا۔

ساعت پنج برای مهمانِ عزیز رختِ خواب انداختند با ایشان
خداحافظی کرده رفتم اندرون ایشان هم خوابیدند صبح زود برخاستند
من هم آمدم بیرون چای آوردند فرمودند ما هندیها چای ساده
نمی خوریم عادی بشیر چای هستیم فرستادم شیر آوردند چای با نان[۵]
روغنی میل کردند فرمودند "می خواهم بروم منزل"
گفتم "اینجا هم منزلِ خودتان است اگر تا روزِ حرکت همین جا
تشریف داشته باشید باعثِ افتخار و سرورِ بنده است"
بعد از تعارف[۴] طرفین راضی شدند آدم فرستادم از مهمانخانه
اسبابش را آوردند یک نوکر هندی هم داشت او هم با اسباب
آمد نامش امام صاحب بود. وقتِ نهار از مهمانِ عزیز پرسیدم
"اسم جناب عالی چیست؟"
گفت "حقیر را آفتاب احمد می گویند"
از ادای جمله مذکوره فهمیدم ترجمه لفظی از زبان اردو نموده و بجای
این که بگوید "اسم بنده آفتاب احمد است" آن طور گفت. آقای

---

۴ تعارف: تکلف۔ ۵ نان روغنی قسمے از بسکٹ۔

آفتاب احمد مردے بود میانہ بالا وگندم گون قدرے قطور[1] صورت
گرد وچشمهاے سیاه داشت ابروهایش پیوسته ودماغش[2] قلمی بود
شاربش[3] را مے زد آثار ریشش را مورچه پے[4] میزد سنش بنظر من بیش از
چهل نیامد وے ریشش جوگندمی[5] شده بود خیلے خوش صحبت و زرنگ[6]
وبا اطلاع بود۔ از گفتار و رفتارش صفا[7] و وفا ونجابت مے ریخت من
ایشان را خیلے پسند کردم ایشان هم گویا از من بدشان نیامد۔
سر غذا پرسیدم "در مهمان خانه از حیثیت غذا که به شما
بد نگذشت"، جواب داد "غذاے آنجا خوب بود
من غذاے ایرانی را دوست مے دارم وے فلفل خیلے
کم مے ریختند" آدم من همیشه فلفل کوبیده سر غذاے من مے آورد"

---

[1] قطور: ستبر۔ [2] دماغ: بینی۔
[3] شارب: سبیلے که از حد لب تجاوز کرده باشد۔
[4] مورچه پے: ریش کوتاه که باندازهٔ پاے مورچه باشد یا بلندتر۔
[5] جوگندمی: سیاه و سفید مخلوط باهم۔ [6] زرنگ: زیرک۔ [7] صفا: صدق۔

ازآں روز بہ پیش خدمت سفارش کردم ہمیشہ قلفل کوبیدہ زیادی سر سفرہ بگذارد و بمہمان گفتم دو آقا خواہش دارم اینجارا منزل خودتان بدانید ہر وقت ہر چہ میل دارید بے تعارف[1] بفرمائید، بعد از نہار گفتم "قدرے استراحت بفرمائید" وخودم رفتم اندرون[2] بہ غروب ماندہ بیرون آمدم دیدم مہمان وارد دیوان حکیم سنائی را مطالعہ مے کند گفتم "بلند بخوانید من ہم مستفیض بشوم" این قصیدہ را بلند خواند واقعاً حالت خوبے بمن دست داد۔

قصیدہ

مکن در جسم و جان منزل کہ این دون است وآں والا
قدم زین ہردو بیرون نہ نہ اینجا باش و نہ آنجا

---

[1] تعارف۔ تکلف۔ [2] اندرون زنانہ۔

بهر هیچ از راه دور افتی چه کفر آن حرف و چه ایمان
بهر هیچ از دوست وامانی چه زشت آن نقش و چه زیبا

گواه رهرو آن باشد که سردش یابی از دوزخ
نشان عاشق آن باشد که خشکش بینی از دریا

سخن کز راه دین گویی چه عبرانی چه سریانی
مکان کز بهر حق جویی چه جابلقا چه جابلسا

شهادت گفتن آن باشد که هم ز اوّل بیاشامی
همه دریای هستی را بدان حرف نهنگ آسا

عروس حضرت قرآن نقاب آنگه براندازد
که دارالملک ایمان را مجرّد بینی از غوغا

عجب نبود گر از قرآن نصیبت نیست جز حرفی
که از خورشید جز گرمی نبیند چشم نابینا

بمیر ای دوست پیش از مرگ اگر عیش ابد خواهی
که ادریس از چنین مردن بهشتی گشت پیش از ما

چه مانی بهر مرداری چو زاغان اندرین پستی

قفس بشکن چو طاوسان یکی بر پر بپرین بالا

چو علم آموختی از حرص آنگه ترس کاندر شب

چو دزدی با چراغ آید گزیده تر برد کالا

چو علمت هست خدمت کن چو بی علمان که زشت آید

گرفته چینیان احرام و مکی خفته در بطحا

چو تن جان را مزین کن بعلم دین که زشت آید

درون سو شاه عریان و برون سو کوشک پر دیبا

ز طاعت جامه برساز بهر آن جهان ورنه

چو مرگ این جامه بستاند تو عریان مانی و رسوا

تورا یزدان همی گوید که در دنیا مخور باده

تورا ترسا همی گوید که در صفرا مخور حلوا

ز بهر دین نه بگذاری حرام از حرمت یزدان

ولی از بهر تن مانی حلال از گفته ترسا

مرا باری بحمد الله ز راه حکمت و همت

بسوی خط وحدت برد عقل از خطهٔ اشیا

نخواهم لاجرم نعمت نه در دنیا نه در جنت

همی گویم بهر ساعت چه در سرّا چه در ضرّا

که یارب مر سنائی را سنائی ده تو در حکمت

چنان کز وی برشک آید روان بوعلی سینا

مگردان عمر من چون گل که در طفلی شوم کشته

مگردان حرص من چون مل که در پیری شوم برنا

به حرص ار شربتی خوردم مگیر از من که بد کردم

بیابان بود و تابستان و آب سرد و استسقا

بهر چ از اولیا گویند ارزقنی و وفقنی

بهر چ از انبیا گفتند آمنّا و صدّقنا

بعد حاجی حسین علی برای دیدنم آمده بود او را بمهمان
و مهمان را به او معرّفی کردم طرفین مسرور شدند
حاجی گفت "چرا زودتر خبر ندادید مهمان هندی وارید تا
نزد خدمت شان برسم من در سفر مکه پارسال با جمعی از
اهل هند آشنائی پیدا کردم مجذوب اخلاق حسنه و صفات

پسندیدهٔ ایشان شدم - اگر خدا بخواهد یک سفر برای تجارت تا هند
می روم خیلی میل دارم هند را ببینم"
حاجی حسین علی تا یک بغروب با مهمان صحبت کرد بعد
خواهش کرد آن شب من و مهمانم شام برویم منزلِ
ایشان قبول کردیم -

باب پنجم

نزدیکِ غروب خواستیم سوار اسب شده برویم خانهٔ
حاجی حسین علی دیدم حاجی درشکه اش را برای ما فرستاده
من و مهمان توی درشکه نشستیم و امام صاحب هم پهلوی
درشکه چی نشست در وسط راه جمعیت خیلی بود و درشکه چی
برسم ایران با صدای نرم و ملایم هر دم می گفت "آقا
بپا[1]" یا "خبردار[2]" مردم رد می شدند امام صاحب خواست

[1] بپا - احتیاط کن -   [2] خبردار در فارسی برای مجرّد آگاهی
استعمال می شود ولی در هند مقام تهدید مستعمل است -

به درشکه‌چی کمک بدهید یک مرتبه مثل کسیکه اوقاتش
از کسی تلخ شده باشد و بخواهد او را بزند نعره زد «...»
مردی که چند قدم جلو درشکه بود امام صاحب این نعره را
برای رو شدن او نزد به پیش آمد برگشت ایستاد و گفت
«ای بی ادب مثل آدم حرف بزن»، و آمد بطرف درشکه مثل
این که میخواهد دعوا بکند. درشکه‌چی درشکه را نگاه داشت
و من هم آن مرد را صدا کرده عذرخواهی کردم. گفتم
«امام صاحب غریب است رسم این ملک را نمیداند گویا
در مملکت او درشکه‌چیها این طور نعره میکشند»
آن مرد هم آدم معقولی بود گفت «ببخشید» و رفت
به امام صاحب هم گفتم «همیشه خاموش باش خود درشکه‌چی
رسم این شهر را میداند. مردم را از راه رد میکند»

---

۵۱ کمک مدد.
۵۲ اوقات تلخ شدن بغضب آمدن.
۵۳ دعوا نزاع.

شام[۵۱] حاجی با این کہ وقت نداشت خیلے مشغول بود چند رنگ خورش مرغ و گوشت و چلو[۵۲] پلو و چند جور[۵۳] شربت و حلوا و شیرینی سر سفرہ گذاشتند و بعد از غذا قہوہ شیرین ہم آوردند۔ بعد از قہوہ صحبت غذاے ہند در میان آمد من گفتم ہر قومے طبخ خودش را مے پسند و طبخ قوم دیگر بہ نظر شان بد مے آید۔ آقاے آفتاب احمد فرمودند من غذاے ایرانی را خیلے دوست مے دارم اگر ممکن بشود یک ما بے ایرانی بہ ہند مے برم زیرا یقین دارم اہل خانہ ام طبخ ایرانی را خیلے پسند خواہد کرد۔"

من کہ از مصاحبت و دو روزہ مہمانم فہمیدہ بودم اہل ہند بعض کلمات فارسی را برائے معانی دیگر استعمال مے کنند

---

۵۱ شام غذاے شب۔ ۵۲ چلو برنج پختہ ایست کہ با روغن باشد و بے گوشت۔ پلو برنج پختہ با روغن و گوشت است۔

۵۳ جور قسم۔

دانستم مقصود از ما گلفت است ولے حاجی میزبان ما متحیر
شد کہ ما ما چہ مناسبت بہ طبخ دارد قدرے فکر کرد و سرش
را بلند کرد مے خواست بگوید ماما کارش زایاندن است نہ طبخ
ولے خلاف ادب دانست ترسید مہمان خجلت بکشد۔

من از آن شب با خودم قرار دادم ہر وقت کلمۂ از مہمان
ہندی بشنوم کہ در ہند معنی دیگر دارد و در ایران معنی
دیگر در دفتر بغلی خودم یاد داشت بکنم کہ شاید وقتے بدرد
بخورد۔ کسے مے داند کہ سفر ہند در تقدیر من نیست۔ و اگر اتفاقاً
بہند بروم ہمان الفاظ بدردم مے خورد۔ اگر معانی آن
الفاظ را لازم داشتہ باشم آنہا را بگویم و باقی مطلب را
باشارہ حالی بکنم بہتر ازین است کہ مثل گنگ باشم و اگر سفرم
خیلے کوتاہ ہم باشد محتاج آموختن اردو نشوم۔

حاجی ما اہل ذوق بود گفتم "حاجی! یک غزل از

لہ بدرد خوردن۔ مفید بودن۔ ۲ے حالی کردن۔ فہماندن۔

برائے مہمانِ ما بخوانید کہ خیلے میل بہ شعرِ فارسی دارد و غزلِ ذیل را خواند۔

دوست نباید ز دوست در گلہ باشد
مرد نباید کہ تنگ حوصلہ باشد
با گلہ خوش نیست روے خوبِ تو دیدن
دیدنِ رویت خوش است بے گلہ باشد
دہ دلہ از بہر چیست عاشق و معشوق
عاشق و معشوق بہ کہ یک دلہ باشد
آن کہ پریشان نمود طرۂ لیلیٰ
خواست کہ مجنون اسیرِ سلسلہ باشد

حاجی میزبان خواہش کرد شب ہمان جا بخوابیم و مناسب ہم ہمین بود زیرا ساعت چہار

سلہ ۔ بیت آخرِ این غزل مال ناصر الدین شاہ است۔

شده بود و اسم[۱] شب هم نداشتیم فرستادن به ادارهٔ نظمیه
و اسم شب گرفتن خالی از زحمت نبود ساعت پنج رخت
خواب انداختند خوابیدیم صبح برای نماز پا شدیم
سماور آوردند دیدیم حاجی میزبان ما شیر هم تهیه
دیده بود گویا از دوستی با هندیان در سفر مکه فهمیده بود که
باید برای مهمان هندی شیر چای ترتیب داد گرم صحبت
بودیم که فراش پست آمد چند تا کاغذ برای حاجی آورد
از آن جمله یکی از لکهنا هور بود حاجی خواند و بعد دادمن هم
خواندم این طور نوشته بود۔

---

[۱] در شهرهای معتبر ایران بعد از چهار از شب رفته کسے نمی تواند
بدون داشتن اسم آن شب از خانه بیرون رود۔ در ادارهٔ نظمیه
(پلیس) برای هر شب اسمے مقرر مے کنند و هرکس بعد از چهار
بیرون مے رود باید از آن اداره قبل از وقت اسم شب گرفته باشد
تا در راه به پلیس برسد بگوید۔ و برود ورنہ تا صبح حبس مے شود۔

[۲] پا شدیم برخاستیم

جناب عالی۔ تسلیم۔ مزاجِ شریف۔ پریروز یک خط
بخدمتِ جناب فرستادم و نوشته بودم شما کتابے
تصنیف کرده اید بعد ازان استہار دیگر دیدم کہ مصنفِ آن
یک شخصِ ایرانی ہست کہ باشندۂ بمبئی است لہذا از جناب معافی
مے خواہم۔ میل دارم خریدارِ یک رسالہ فارسی کہ در ایران
اشاعت مے شود بشوم مہربانی کرده اسمِ یک رسالہ خوب بنشان
و دفتر و او پیرش را برائے فقیر بنویسید فقط

خاکسار علی حسین عفی عنہ

پیش از آن کہ نشانِ مہمانِ ہندی بدہم خود م
ایں طور تصحیح نمودم۔ هدایت شوم (دیا عرض میشود)
انشاء اللہ تعالےٰ مزاجِ شریف را ملالے نیست۔ پریروز
یک عریضہ خدمتِ جنابِ عالی فرستادم و نوشتہ بودم
شما کتابے تصنیف کرده اید بعد ازاں اعلانِ دیگر دیدم
کہ مصنفِ آن یک نفر ایرانی ساکنِ بمبئی است لہذا از
جنابِ عالی معذرت مے خواہم۔ میل دارم خریدار یک

فارسی کہ در ایران منتشر مے شود بشوم مرحمت فرمودہ اسم یک ( ) خوب و نشان ادارہ و مدیرش را برائے بندہ بنویسید۔ والسّلام

ارادت کیش علی حسین

معنی رسالہ را نفہمیدم زیرا در فارسی ما رسالہ کتاب کوچک را مے گویند۔ صورت تصحیح خودم و نسخہ اصل کاغذ را بہ اذن میزبان وادم دست آقائے آفتاب احمد خواند و خیلے شگفتہ و خوش حال شد و گفت "انشاءاللہ ا برکتِ خدمتِ شما در این سفر فارسی ایرانی را خواہم آموخت حالا بفرمائید بہ بینم چرا در نسخہ تصحیح شدہ جائے لفظ رسالہ را خالی گذاشتید" گفتم "ہر چہ فکر کردم معنیش را نہ فہمیدم" گفت "روزنامہ کہ در ہر ماہ یک مرتبہ چاپ مے شود آن را در ہند رسالہ مے گویند" فوراً جائے خالی رسالہ نوشتم "مجلّہ"۔

دیدم کتابچہ بغلی خودش را بیرون آورد و الفاظے را کہ

بندہ تصحیح کردم یادداشت نمود۔ من ہم کتابچہ یادداشت
خودم را از بغل بیرون آوردہ کلماتِ فارسی ہندی نسخۂ
اصل کاغذ را یادداشت نمودم بعد بہ میزبان گفتم حالا
دیگر ما مرخص مے شویم،، گفت ,, این جا منزلِ خودتان است
شما تشریف داشتہ باشید نان و پنیر گیر مے آید
امروز ہم بہ بگذرانید،، گفتم ,, مرحمتِ عالی زیاد۔
در خدمتِ جنابِ عالی بہ سر نے گذر دکمال خوشی است ولے
باید مرخص بشویم،،۔
میزبان فرمایش درشکہ داد آوردند نشستیم و رفتیم خانہ۔

بابِ ششم

ہمین کہ منزل رسیدیم فوراً از میانِ کتب بہا دیوانِ
صائب را بیرون آوردہ دادم دستِ مہمان زیرا میدانستم
خیلے شوق بخواندنِ دواوینِ شعرائے ایران دارد غزلِ
ذیل را بلند خواند خیلے لذت بردیم۔

فقر بے قدر کند سلطنت عالم را
ہوس ملک نباشد سپر ادہم را
مے کند کار خرد نفس چو گردد مطیع
دزد چون شحنہ شود امن کند عالم را
خورد مشمار گنہ را کہ گناہے است بزرگ
کند ے کرد ز فردوس برون آدم را
نیست ممکن نکند صحبت نیکان تاثیر
گل بخورشید رساند سر شبنم را
مے تواند بہ نفس کرد جہان را روشن
ہر کہ چون صبح برآرد بہ تامل دم را
حق مجالست بہ مرکز رساند خود را
ورکف دیو قرار ے نبود خاتم را
دانش این راست مسلم کہ بہ تر دستی شرم
گرد خجلت ز جبین پاک کند ملزم را
کار اکسیر کند ہمت والی صائب

خاک در دست زر و سیم شود حاتم را

بعد یک کتاب از خورجین[1] آید ارلیش بیرون آورده نشانِ مُخلِص داد تالیف یک فارسی دانِ پنجاب بود۔ کاغذ ہائے را کہ طبقات مختلفہ مردم بہم نوشتہ بودند دران جمع کردہ بود۔ یک کاغذ این بود کہ یک نفر برائے استخدام دولتی بہ پیش یک ادارہ نوشتہ بود۔

غریب پرور سلامت۔ خاندانِ فقیر ہمیشہ خیرخواہ سرکار بودہ اند از این وجہ ہمیشہ افسرہائے سرکاری ایشان را پرورش کردہ اند۔ من امید مے کنم کہ فقیر را در دفتر خود جائے بدہید تا کہ ہمیشہ دعاگوئے طولِ عمر و

[1] خورجین کیسہ بزرگے از پشم یا پنبہ بافتہ میانش بافندہ و سہ و طرفش اسباب ریختہ بر پشت حیوان مے گذارند۔ قسمے از خورجین را طور مخصوصی چرم میدوزند و دوران اسباب طبخ وغیرہ سفر ریختہ روئے مال مے گذارند و نوکری کہ مخصوص طبخ وغیرہ است بر روئے آن مے نشینند و آن را خورجین آبداری مے گویند آبداری یعنی چائے چائے و شربت وغیرآن از اقسام نوشیدنی۔

عزتِ جنابِ والا باشم فقط

خاکسار فلان

گفت "این کتاب در ہند کم یاب است و خیلے مطبوع واقع شد از این جہت دو تومان خریدہ ام"۔ گفتم پول شما حرام شد این کتاب بہ دو تا پول نمے ارزد"۔ و فوراً کاغذ مذکور را این طور تصحیح کردم و بہ او نشان دادم۔

قربانِ حضور مبارکت گردم۔ (دیا بعرضِ اجلِ عالی مے رساندم) خانوادہ بندہ ہمیشہ خیر خواہِ دولت بودہ اند از این جہت رؤسائے ادارات دولتے ہمیشہ در حق ایشان مرحمت داشتہ اند۔ امیدوارم بندہ را در ادارہ خودتان کارے بدہید کہ ہمیشہ دعا گوئے طولِ عمر و عزّتِ حضرتِ اجل خواہم بود۔

بندہ دعا گو فلان

تا کاغذِ تصحیح شدہ را بدستش دادم فوراً کلمات لازمہ اش را یادداشت نمود گفتم "لفظِ غریب پرور سلامت۔ در ہیچ

کاغذِ فارسی استعمال نمیشود دسرکار ہم بمعنی شخص محترم مے آید
نزد دولت۔ والا برائے شاہزادگان استعمال مے شود و بس۔
اگر شاہزادہ خیلے محترم است حضرت والا نوشتہ مے شود۔
والا نواب والا" باقی الفاظ را ہمین طور شرح دادم
تعجب کردم۔ بارے از من خواہش کرد۔ ہر وقت مجال دارم
آن کاغذ ہا را تصحیح بکنم تا ایشان از رسمِ مراسلاتِ فارسی مطلع
شوند گفتم "بچشم امّا ہر وقت مجالؔ[1] داریم یاد آوری بفرمائید یکے
دو تا از مراسلات این کتاب را تصحیح مے کنم تا ہم شما از
الفاظِ فارسی ایران مطلع شوید و من ہم از الفاظِ
مستعملہ در اُردو" بعد گفتم "حالا یک خوردہ صحبتِ از ہندوستان
بکنیم بفرمائید ببینم ایرانِ ما بہتر است
یا ہندوستانِ شما؟"
گفت "ایران بہشت روے زمین است امّا ہزار

[1] مجال بمعنی فرصت است۔ در ہند این لفظ برائے جرأت
استعمال مے شود۔

حیف کہ صاحب ندارد۔"

پرسیدم "سلطنتِ دکن چہ طور است امنیت در مملکت هست؟ مردم آسوده هستند؟"

جواب داد "سلطنتِ دکن در کمالِ خوبی است۔ بقدرے امن است که اگر کسے یک طبق پُر از طلا سر بگذارد و از این سر تا آن سرِ ملک برود کسے متعرض[1] نمے شود"، گفتم "ادارهٔ معارف[2] آن جا چہ حال دارد؟"، گفت "در هر دیهه هم مدرسهاے دولتی موجود است و هر فقیرے هم مے تواند بچّه اش را علم بیاموزد۔ پادشاه ما اعلیٰ حضرت اقدس همایون میر عثمان علی خان خلد الله ملکه خیلے عالم است و علم را دوست مے دارد و مے داند هر قدر رعیّت عالم باشد ملک آباد[3] مے شود و سلطنت ترقی مے کند از این جهت کمال

[1] متعرض شدن دخل دادن۔
[2] معارف تعلیمات۔
[3] آباد سرسبز، در هند یعنی سکنه اطلاق مے شود۔

اہتمام در امرِ تعلیم رعایا دارد" گفتم "سلطنت دکن لشکر چہ قدر دارد؟"۔

گفت "لشکر خیلے کم دارد زیرا کسے نمے خواہد بجنگد و با دولت بہیہ انگلیس معاہدہ دارند کہ اگر دشمنے از خارج خیال حملہ داشتہ باشد انگلیس دفع کنند"۔

گفتم "عدد نفوس سکنۂ دکن چیست؟"

گفت "یک کرور وثلث"

ازین جوابِ آخرش تعجب کردم زیرا مے دانستم مہمانِ من شخص با علمے است سخن بیہودہ عوامانہ[1] نمے گوید۔ از آن طرف در تاریخ و جغرافی خواندہ بودم دکن سلطنتِ بزرگے است قریب بجمعیت ایران سکنہ دارد۔ ایران از سی کرور کمتر ندارد۔ دکن ہم باید از بیست کرور کمتر نداشتہ باشد خیال کردم شاید دولتِ انگلیس خاک اعلیٰ حضرت

---

[1] عوام یعنی جہال است و در ہند یعنی عموم مردم از جہال و مسلما استعمال مے شود۔

نظام را گرفته جزئی باقی گذاشته است - باز گفتم "نباید این طور باشد و الّا در روزنامها مے خوانديم - خواستم بهمانم عرض بکنم اشتباه گفته‌اید خلاف انسانیت دانستم پس شروع کردم به تشریح آن جواب تا بلکه مطلب معلوم بشود.

گفتم "شهر حیدرآباد چه قدر جمعیت دارد؟"

جواب داد "پنج لک"

گفتم "وقتیکه یک شهر یک کرور سکنه دارد پس چه طور باقی تمام ملک ثلث کرور دارد"

گفت "مگر کرور چند لک است؟"

گفتم "پنج لک"

خندید و گفت "اوهو به این کمی؟ کرور ما هندیان صد لک است و عدد سکنهٔ ملک اعلیٰ حضرت نظام سیزده ملیون و کسرے است" از اشتباه بیرون آمدم و فوراً یادداشت کردم که در فارسی هند کرور ده ملیون است -

گفتم "سلطنت به این بزرگی که هیچ لشکر ندارد لابد

مالیه اش را صرف تعلیمِ اہل مملکت وآبادی ملک مے کند
پس بہ این قرار دکن تا بیست سال دیگر از انگلستان ہم
پیش خواہد افتاد دیرا انگلستان ہر سال ملیونہا لیرہ صرف لشکر
مے کند تا مملکت را محفوظ از دشمنان بدارد و مملکتِ دکن از
برکتِ حمایتِ دولتِ انگلیس محتاج بہ لشکر نیست و پولش را
صرف تعلیم و تعمیر[1] مے کند۔،،
گفت ،، بلے امیدوار ہستیم در زیرِ سایۂ این شاہِ دل آگاہ
تا دہ سال دیگر از فرنگیہا در علم و صنعت پیش بیفتیم،،
پرسیدم ،، صدرِ اعظم دکن کیست ہ۔،،
جواب داد ،، سر سالار جنگ را کہ شنیدہ اید کہ فرنگیہا او را
پرنس بسمارک ہند مے نویسند،،۔
گفتم ،، بلے شنیدہ ام او اصلا ایرانی بود ایرانیہا او را
مے شناسند،، گفت ،، نوۂ ہمان مجدد اعظم ہند نواب

---

[1] تعمیر بمعنی مرمت است و در ہند بمعنی بنا کردن استعمال مے شود۔

یوسف علی خان سالار جنگ سوم اکنون صدر اعظم دکن است"۔
گفتم "چہ طور است؟ جائے جدّ و پدرش را مے گیرد؟"۔
جواب داد "مردم کہ خیلے تعریفش را مے کنند مے گویند عالم است
ہوش و حافظہ خوبے دارد۔ در تدبیر ہم مثل جدّ مرحومش
مے باشد"۔ بارے تا وقت نہار ازین قبیل صحبتہائے شیرین
کردیم ساعت دیوار کوب شش ربع کم بود کہ توپ ظہر را انداختند
فرمایشِ نہار دادم۔

باب ہفتم

ہنوز از نہار فارغ نشدہ بودیم کہ یک نفر نوکر آمد تعظیم[2] کرد
و رقعۂ از آقا میرزا حسن خان امین الدولہ بدستم داد باز کردم
و خواندم عبارتش این بود۔

---

[1] ساعتہائے ایران را وقت غروب کوک مے کنند و آن وقت ساعت
دوازدہ است و وقتِ ظہر باختلافِ فصول میان پنج و ہفت سیر میکند۔
[2] تعظیم سر فرود آوردن۔

عرض مے شود انشاء اللہ تعالے مزاجِ مبارک را
ملالے نیست۔ از قرار معلوم یک نفر محترم ہندی مہمان
جناب عالی است از چند نفر از دوستان خیلے تعریف از ایشان
شنیدم میل دارم خدمتِ شان برسم۔ اگر وقت دارید امروز
دو بغروب خدمت برسم۔ زیادہ ایّام عزّت مستدام۔
حسن

کاغذ را دادم مہمان خواند و مائل بہ ملاقاتِ[1] آقائے این الدولہ
شد۔ رفتم در اطاق تحریر این طور جواب نوشتم۔
قربانت گردم سرے دارم مہیّا برکفِ دست
کہ در پایت فشانم چون درآئی۔ باکمال سرور و امتنان
دو بغروب ماندہ منتظرِ قدومِ مبارک ہستیم۔ زیادہ ایّام جلال
مستدام
(حسن)
بعد از نہار بندہ رفتم اندرون مہمان محترم ہم

[1] ملاقات بمعنی دیدن و در ہند اغلب بمعنی معرفی است۔

قدرے دور از کشیدسہ بغروب آمدم بیرون چاے خوردیم چند
نفرہم کہ باز دید عید بندہ آمدہ بودند با آقاے آفتاب احمد
معرفی شدند وقت رفتن خواہش کردند مجدداً با ایشان ملاقات
بکنند ہمین کہ تنہا شدیم مہمان مثنوی را برداشت و باواز
بلند حکایتِ ذیل را خواند-

دید موسے یک شبانے را براہ	کو ہمیگفت اے خدا واے الٰہ
تو کجائی تا شوم من چاکرت	چارقت دوزم کنم شانہ سرت
ایخدا اے من فدایت جانِ من	جملہ فرزندان وخان ومانِ من
تو کجائی تا سرت شانہ کنم	چارقت را دوزم وبخیہ زنم
جامہ ات دوزم شپشہایت کشم	شیر پیشت آورم اے محتشم
ور ترا بیمارے آید بہ پیش	من ترا غمخوار باشم ہمچو خویش
دستکت بوسم بمالم پایکت	وقتِ خواب آیم بروبم جایکت
گر ببینم خانہ ات را من دوام	روغن وشیرت بیارم صبح وشام
سازم وآرم بہ پیشت صبح وشام	از من آوردن ز تو خوردن طعام
اے فدایِ تو ہمہ بزہاے من	اے بیادت ہی ہی وہی ہاے من

این نمط بیهوده میگفت آن شبان — گفت موسی با کیست اے فلان

گفت با آن کس که ما را آفرید — این زمین و چرخ ازو آمد پدید

گفت موسی ہاے خیره سر شدی — خود مسلمان ناشده کافر شدی

گند کفر تو جہان را گنده کرد — کفر تو دیباے دین را ژنده کرد

چارق و پاتابه لائق مر تو راست — آفتابے را چنین ها کے رواست

گر نبندی زین سخن تو حلق را — آتشے آید بسوزد خلق را

دوستی بے خرد خود دشمنی است — حق تعالی زین چنین خدمت غنی است

با که میگوئی تو این با عم و خال — جسم و حاجت در صفات ذو الجلال

شیر او نوشد که در نشو و نما است — چارق آن پوشد که او محتاج پا است

گر تو مردے را بخوانی فاطمه — گرچه یک جنس اند مرد و زن همه

قصد خون تو کند تا ممکن است — گرچه خوشخوی و حلیم و مؤمن است

فاطمه مدح است در حق زنان — مرد را گوئی بود زخم سنان

دست و پا در حق ما آسایش است — در حق پاکی حق آلایش است

لم یلد لم یولد او را لائق است — والد و مولود را او خالق است

گفت اے موسے دہانم دوختی — وز پشیمانی تو جانم سوختی

جامه را بدرید و آهی کرد تفت — سر نهاد اندر بیابانی و رفت

وحی آمد سوی موسی از خدا — بندهٔ ما را ز ما کردی جدا

تو برای وصل کردن آمدی — نی برای فصل کردن آمدی

تا توانی پا منه اندر فراق — ابغض الاشیاء عندی الطلاق

هر کسی را سیرتی بنهاده‌ام — هر کسی را اصطلاحی داده‌ام

در حق او مدح و در حق تو ذم — در حق او شهد و در حق تو سم

در حق او نور و در حق تو نار — در حق او ورد و در حق تو خار

ما بری از پاک و ناپاکی همه — از گرانجانی و چالاکی همه

من نکردم خلق تا سودی کنم — بلکه تا بر بندگان جودی کنم

هندیان را اصطلاح هند مدح — سندیان را اصطلاح سند مدح

من نگردم پاک از تسبیحشان — پاک هم ایشان شوند و درفشان

ما برون را ننگریم و قال را — ما درون را بنگریم و حال را

ناظر قلبیم اگر خاشع بود — گرچه گفت لفظ ناخاضع بود

زانکه دل جوهر بود گفتن عرض — پس طفیل آمد عرض جوهر غرض

چند ازین الفاظ و اضمار و مجاز — سوز خواهم سوز با آن سوز ساز

آتشی از عشق در جان برفروز   سر بسر فکر و عبارت را بسوز

موسیا آداب دانان دیگرند   سوخته جان و روانان دیگرند

عاشقان را هر نفس سوزیدنیست   بر ده ویران خراج و عشر نیست

گر خطا گوید ورا خاطی مگو   گر شود پر خون شهیدان را مشو

در درون کعبه رسم قبله نیست   چه غم ار غواص را پاچیله نیست

ملت عشق از همه دینها جداست   عاشقان را مذهب و ملت خداست

چونکه موسی این عتاب از حق شنید   در بیابان در پی چوپان دوید

عاقبت دریافت او را و بدید   گفت مژده ده که دستوری رسید

هیچ آدابی و ترتیبی مجو   هرچه میخواهد دل تنگت بگو

گفت ای موسی از آن بگذشته ام   من کنون در خون دل آغشته ام

تازیانه بر زدی اسپم بگشت   گنبدی کرد و ز گردون برگذشت

محرم ناسوت ما لاهوت باد   آفرین بر دست و بر بازوت باد

ساعت دو بغروب شده آقای امین الدوله تشریف آوردند من تا دم در خانه از ایشان استقبال کردم آمدند توی اطاق ایشان را به مهمان معرفی نمودم. چای و غلیان

وشیرینی و مرکبات آوردند مشغول صحبت شدیم۔

آقای امین الدولہ فرمود "من در سفر فرنگستان جمعے از هند یها را دیدم بمنزل هم، مگر هم رفتیم چون زبان فارسی وجہ جامع میانِ ما و هندیان است خیلے زود باهم مانوس مے شویم"

جناب آفتاب احمد گفت "اگرچہ مسلمانان تمام ممالکِ دنیا باهم برادرند ولے چون تمدن و آداب و زبان مسلمانانِ هند از ایران گرفتہ شد پس ایرانیان و هندیان یک قوم و ملت هستند اگرچہ زمانہ فرق کردہ و ربط ظاهری ایران با هند کم شدہ ولے مسلمانانِ هند سعی کامل دارند کہ همیشہ زبانِ فارسی در هند زندہ باشد و غیر ازین هم نمی توانند بکنند زیرا هزارها کتب فارسیہ تصنیف علمائے قدیم هند در علوم مختلفہ داریم و اگر صرف نظر از زبانِ فارسی بکنیم معنیش این مے شود کہ عزت تاریخی خود مان را بدست خود ضایع مے سازیم۔ یادگارِ سلاطینِ اسلامیہ هند زبانِ فارسی است"

امین الدوله فرمود ند اگرچه از زبان فارسی در آسیا مثل زبان فرانسه در اروپا است در تمام ممالک آسیا فارسی گفته یا فهمیده مے شود امّا مرکز آن ایران است خوبی و بدی فارسی هر جا را باید بفارسی ایران سنجید- فارس نام ملکِ ایران و فارسی از قدیم زبانِ این ملک بوده است من در فرنگستان دیدم هندیان مثلِ ما ایرانیها حرف نمے زنند تلفظِ شان طورِ دیگر است و کلمات را هم برائے معانی دیگر استعمال میکنند- اوّل خیال کردم شاید در زبانِ انگلیسی هم این طور میکنند و لے وقتیکه با ایشان در آن زبان حرف زدم دیدم تلفظ هایِ تلفظ انگلیسیها و اصطلاحات[1] هم همان است چون من بهندوستان رفتم سببِ تغییر فارسیِ هند با فارسی ایران را نه فهمیدم"

آقائے آفتاب احمد جواب داد مسلمانها که اوّل وارد

---

[1] اصطلاح را در هند محاوره گویند و در ایران محاوره بمعنی گفتگو است-

ہند شدند زبانِ شاں فارسی بود ولے بواسطۂ اختلاط با سکنۂ اصلی ہند مجبوراً یک زبان مخصوصے پیدا کردہ اند کہ مرکب از زبانِ فارسی والسنۂ قدیمۂ ہند است آن را اردو نامیدند واکنون یکے از زبانہاے معتبرِ ہند است کہ آن را اقوام دیگر ہم مے فہمند۔ سعدی علیہ الرحمۃ اوّل کسے بود کہ در سفرِ ہند در آن زبان شعر گفت ولے اشعارش در دست نیست[1] مسلمانہا با وجود دانستنِ اردو فارسی را ترک نکردند زبان دولتی و علمی آن بود۔ تا این کہ دستگاہِ سلطنت ایشان در ہند برچیدہ شد و دیگر علما و مصنفینِ بزرگ از ایران بہند نمے آمدند فارسی تنزّل کرد حال محض حفظ عزتِ تاریخی و ترقی زبانِ اردو کہ بچہ فارسی است آن را مے خوانند و دو جہت دارد کہ انگلیسی را برعکسِ فارسی صحیح مے آموزند

---

[1] بعضے گویند آن سعدی کہ در اردو شعر گفت سعدی مشہورِ ایران نیست بلکہ یکے از ہندیان است کہ تخلص سعدی داشت۔

(۱) ورنہ انگلیسی الفاظ اُردو نیست و زبانے است کہ بکلی اجنبی از آن است پس مجبور ند تمام الفاظ و اصطلاحات آن را بیاموزند برعکسِ فارسی کہ ما در اُردو است و الفاظش در اُردو موجود است طلبہ فارسی آن الفاظ را در اُردو مے بینند گول[1] مے خورد خیال نمے کنند شاید در فارسی تلفظ و معانی دیگر دارند۔

(۲) ہندیہا با انگلیسہا کار دارند در ادارات ایشان ملازمند در مملکتِ شان مے روند اگر انگلیسی را بد حرف بزنند انگلیسہا بایشان مے خندند برعکسِ فارسی زیرانہ با ایرانیہا کار دارند ونہ بہ ایران مے روند یک جہتِ دیگر اختلافِ فارسی ما با فارسیِ شما این است کہ ما خیلے از الفاظ فارسی از دو اوینِ شعرائے فارسی مے گیریم و خیال نمے کنیم کہ شاید شاعر آن لفظ را در مقامِ ضرورتِ شعری استعمال کردہ در تصنیفات قدیم فارسی ہم الفاظے ہست کہ اکنون در ایران متروک شدہ و ما آنہا را استعمال مے کنیم۔

---

[1] گول فریب۔

امین الدوله گفت "از بیانِ جناب عالی رفع اشتباهم شد۔ حالا فهمیدیم جهتِ نقصِ فارسی هند چیست ولے از قرارے که فرمودند مسلمانهاے هند اهتمام در بابِ زبانِ فارسی دارند پس چرا نقایصش را رفع نمے کنند این کہ آسان است که همیشه دو نفر طلاّبِ فارسی به طهران بفرستند و ایشان بعد از تکمیلِ زبان در مدارسِ هند تدریس کنند و کتب مفید در بابِ فارسی ایران بنویسند۔"

آقاے احمد گفت۔ "راے جنابِ عالی خیلے خوب است ان شاء اللّٰه تعالے بعد از مراجعت بهند این مطلب را به توسّط روزنامهاے هندیان مے رسانم۔"

بارے ازین قبیل صحبتهاے مفیده میانِ دو مهمانِ بنده واقع شد یک ساعت بغروب مانده آقاے امین الدوله فرمود۔ "من حالا رفع زحمت میکنم۔ ولے از صحبت آقاے احمد سیر نشده‌ام ان شاء اللّٰه باید یکرهٔ دیگر را ببینم۔ حالا خوب است فردا شب تشریف بیاورید منزل بنده۔"

گفتم "بنده که خدمتِ جنابِ عالی را کمال سعادت خود میدانم
ولے اختیار با آقاے آقا بابا احمد است"
جنابِ آقا بابا احمد گفت "بنده مهانم هر طور میزبان میل
دارند تا بعهم. خصوص خدمتِ آقاے امین الدوله که عین
سعادتِ بنده است"
از بیانِ ما دو نفر وعده مفهوم شد و آقاے امین الدوله پا شده
فرمود "دیگر فردا شب خدمتِ شما مے رسیم"
و خدا حافظی کرده تشریف بردند۔

بابِ ہشتم

بعد از تشریف بردن امین الدوله ما هم پیاده تا خیابانِ[1] لاله زار
رفتیم و برگشتیم محض اینکه دل مهانم تنگ نشود هر روز او را بگردش
مے بردم صحبتِ آن روز ما در گردش در بابِ شعراے
متاخرینِ ایران بود اشعارِ ذیل را از غزلهاے متفرقه

---

[1] خیابان راهِ طویل و عریض۔

زرگرِ اصفہانی بر ایش خواندم آفرین گفت۔

خواہم ار بوسہ زنم لعل لبِ جانان را
تا لبش را بہ لب آرم بہ لب آرم جان را
خواستم تا نکشم رنج شبِ ہجران را
روزِ وصلِ تو بپائے تو سپردم جان را
پہ چند گم ندی و جان نہ سپارم تا حشر
اگر از سینہ من برنکشی پیکان را

چو کرد لب بہ مے آلودہ ترکِ بادہ پرستم
بریخت خونِ جہانے بہ این بہانہ کہ مستم
نہ شیخ مید ہدم توبہ و نہ پیرِ مغان مے
زبسکہ توبہ نمودم زبسکہ توبہ شکستم
از ین کہ خون کندم دل بہ بزم ساقیِ مجلس
نبادہ بود تہی ساغرے کہ داد بدستم

یک ساعت از شب رفتہ گذشتیم چند روزنامہ فارسی و انگلیسی

برائے مخلص آوردہ رُوئے میز تحریر گذاشتہ بودند مہمانِ عزیزم[1] گفت "یکے از این روزنامہا را بہ ہمیں من بخوانم"

خواستم یک روزنامۂ فارسی بدہم۔ گفت "نہ۔ انگلیسی بدہید کہ حالاتِ ہند را مفصل مے نویسد"

گفتم "مگر شما انگلیسی ہم مے دانید؟"

گفت "شما کہ ایرانی ہستید انگلیسی میدانید ما ہندیان کہ بطریق اولے باید زبانِ سلطنتِ خود مان را بدانیم"

گفتم "پس چرا تا حال نفرمودید زبانِ انگلیسی مے دانیم؟"

گفت "برائے انگلیسی گفتن وقت خیلے دارم میخواہم سفر ایران را غنیمت دانستہ فارسی را تکمیل کنم"۔

پس قدرے روزنامہ خواند و بعد گوش دادم بعد بنا کردیم صحبت سیاسی کردن دیدم باوجود انگلیسی دانی در سیاسی چندان ربط ندارد و از بیانات اش ہم ہیچ معلوم شد کہ مسلمانہائے ہند مثلِ مسلمانہائے ایران چندان شوق بہ مطالبِ سیاسی ندارند۔

---

[1] عزیز بمعنی محبوب و در ہند بمعنی رحم و خویش استعمال مے شود۔

بارے آن شب با در صحبتہائے سیاسی صرف شد۔
فردا صبح آمدم بیرونی[1] و گفتم "امروز روز سیزدہم و آخر عید است اغلب اہل شہر مے روند سیزدہ بدر[2] اگر میل دارید ما ہم مے رویم"
گفت "چہ ضرر دارد مے رویم ہوا خوری ہم می شود تماشا[3] ہم می کنیم"
گفتم "صحرائے این بابویہ کہ خرابۂ رے قدیم است بنظر من از ہمہ جا بہتر است"
گفت "ہر کجا بنظر شما خوب است مے رویم"
گفتم "دو تا اسپ از خودم دارم ولے محض خاطر شما با کالسکہ یا ماشین مے رویم"
گفت "چرا؟ من ہم سواری بلدم[4] و میل بہ آن ہم دارم"

---

[1] بیرونی آن حصۂ عمارت است کہ مخصوص مردان است۔
[2] سیزدہ بدر ہوا خوری روز سیزدہم عید است۔
[3] تماشا دیدن است و در ہند بمعنی بازی استعمال میشود۔ [4] بلدم مے دانم۔

گفتم "در ہند ہم سواری اسپ مثل ایران رسم است" ؟
گفت "بقدر ایران رسم نیست ولے در حیدرآباد دکن
خیلے رسم است"
یک دو ساعت از آفتاب گذشته اسپہا را زین کردہ آوردند
اسباب چاے و نہار را علی قلی نوکر بندہ با ماشین بُردہ بود
ابن بابویہ ما ہم سوار شدہ توے شہر اسپہا را قدم بُردیم و سے ہین کہ
از دروازۂ شہر بیرون رفتیم گفتیم حالا باید اسپہا را یُرتمہ بُرد
و یدیم مہمانِ من شروع کردیہ لگہ بُردن و مثلِ فرنگیہا پا می شد
و می نشست۔ ما ایرانیہا کہ لگہ را دوست نمے داریم من اسپم
را یُرتمہ تند مے بُردم از لگہ او عقب نیفتادم بعد از یک میل
تا مسافتے چہار نعل رفتیم سواری خوب بلد بود از شہر تا ابن
بابویہ یک فرسخ و نیم است یک ساعتہ رسیدیم و سرچشمہ علی

سلہ یُرتمہ تند۔ سلہ لگہ را در اردو دُلکی خوانند۔ سلہ چہار
نعل تاختن۔ سلہ فرسخ شش ہزار زرع است کہ از چہار میل
کمتر و از سہ میل بیشتر است۔

پیاده شدیم. علی قلی چای دم کرده بود خوردیم دیوان هاتف اصفهانی همراه داشتیم ترجیع بند توحیدیهٔ ذیل را خواندیم بر سرور ما افزود۔

بند اوّل

ای فدای تو هم دل و هم جان — وی نثار رهت هم این و هم آن

دل فدای تو چون توئی دلبر — جان نثار تو چون توئی جانان

دل رهاندن ز دست تو مشکل — جان فشاندن بپای تو آسان

راهِ وصلِ تو راه پر آشوب — دردِ هجر تو درد بی درمان

بندگانیم جان و دل بر کف — چشم بر حکم و گوش بر فرمان

گر دلِ صلح داری اینک دل — ور سر جنگ داری اینک جان

دوش از شورِ عشق و جذبهٔ شوق — هر طرف می شتافتم حیران

آخر کار شوقِ دیدارم — سوی دیرِ مغان کشید عنان

چشمِ بد دور خلوتی دیدم — روشن از نورِ حق نه از نیران

هر طرف دیدم آتشی کان شب — دید در طور موسیِ عمران

پیری آنجا به آتش افروزی — با ادب گردِ پیرِ مغبچگان

همه سیمین عذار و گل رخسار / همه شیرین زبان و تنگ دهان
چنگ و عود و دف و نی و بربط / شمع و نقل و مے و گل و ریحان
ساقی ماه روے و مشکین موے / مطرب بذله گوے و خوش الحان
مغ و مغ زاده موبد و دستور / خدمتش را تمام بسته میان
من شرمنده از مسلمانی / شدم آنجا بگوشه پنهان
پیر پرسید کیست این گفتند / عاشقے بے قرار و سرگردان
گفت جامے دهیدش از مے ناب / گرچه ناخوانده باشد این مهمان
ساقی آتش پرست آتش دست / ریخت در ساغر آتش سوزان
چون کشیدم نه عقل ماند و نه دین / سوخت هم کفر ازان و هم ایمان
مست افتادم و دران مستی / بزبانے که شرح آن نتوان
این سخن مے شنیدم از اعضا / همه حتی الورید والشریان
که یکے هست و هیچ نیست جزاو / وحده لا اله الا هو

بند دوم

از تو اے دوست نگسلم پیوند / گر به تیغم برند بند از بند

الحق ارزان بود ز ما صد جان
وز دهان تو نیم شکرخند

ای پدر پند کم ده از عشقم
که نخواهد شد اهل این فرزند

پند آنان دهند خلق ای کاش
که ز عشق تو میدهندم پند

من ره کوی عافیت دانم
چه کنم کاوفتاده ام به کمند

در کلیسا به دلبری ترسا
گفتمش ای دل بدام تو در بند

ای که دارد به تار زنارت
هر سر موی من جدا پیوند

ره بوحدت نیافتن تا کی
ننگ تثلیث بر یکی تا چند

نام حق یگانه چون شاید
که اب و ابن و روح قدس نهند

لب شیرین گشود و با من گفت
وز شکرخنده ریخت از لب قند

که گر از سر وحدت آگاهی
تهمت کافری بما مپسند

در سه آئینه شاهد ازلی
پرده از روی تابناک افگند

سه نگردد بریشم ار او را
پرنیان خوانی و حریر و پرند

ما درین گفتگو که از یک سو
شد ز ناقوس این ترانه بلند

که یکی هست و هیچ نیست جز او
وحده لا اله الا هو

جمعیت مردم را که برای سیزده بدر آمده بودند تماشا میکردیم

خیلے از آشنایان و دوستانِ من آنجا ملاقات و با آقاے
آفتاب احمد معرفی شدند۔ نہار را در صحرا خوردیم و خواستیم
بروییم بالاے کوہ آنجا۔ مہمانِ تا چند قدم آمد و توے سنگلاخ
گیر کرد من ہم از رفتنِ بالاے کوہ صرفِ نظر کردہ برگشتیم سرِ منزل
ہواے سبز و ہم عجیب کہ معلوم است چہ اندازہ معتدل و با روح
است صحرا تمام سبز و بواسطۂ نہرِ آب کہ از وسطش مے گذشت
باغات و درخت ہم خیلے داشت و در چند جاے آن ہم گلزار
ساختہ بودند و گلہا تازہ باز شدہ و بعضے ہنوز غنچہ بودند بلبلہا
چہچہ مے زدند و چند ہزار جمعیت دستہ بدستہ زیرِ درختہا و
کنارِ نہر نشستہ مشغولِ کیف[1] بودند خیلے صفا[2] داشت
اغلب دستہا ویِن شعرا ہمراہ داشتند و بسیارے
ہم اشعار را بہ آوازِ بلند مے خواندند من ہم بخواہشِ مہمانم
باقی ترجیع بندِ ہاتفِ اصفہانی را آنجا خواندم بہر دو حال دست داد

---

[1] کیف لذت۔
[2] صفا منظر خوب۔

بند سوم

دوش رفتم بکوی باده فروش ز آتش عشق دل بجوش و خروش

محفلی نغز دیدم و روشن میر آن بزم پیر باده فروش

چاکران ایستاده صف در صف باده خواران نشسته دوش بدوش

پیر در صدر و میکشان گردش پاره مست و پاره مدهوش

سینه بی کینه و درون صافی دل پر از گفتگو و لب خاموش

همه را از عنایت ازلی چشم حق بین و گوش راست نیوش

سخن آن به این هنیئاً لک پاسخ این به آن که بادت نوش

گوش بر چنگ و چشم بر ساغر آرزوی دوکون در آغوش

با ادب پیش رفتم و گفتم ای ترا دل قرارگاه سروش

عاشقم دردمند و حاجتمند درد من بنگر و بدرمان کوش

پیر خندان به طنز با من گفت کای ترا پیر عقل حلقه بگوش

تو کجا ما کجا که از شرمت دختر رز نشسته برقع پوش

گفتمش سوخت جانم آبی ده و آتش من فرونشان از جوش

دوش مے سوختم ازین آتش — آه اگر امشبم بود چون دوش

گفت خندان که هین پیاله بگیر — ستدم گفت هان زیاده منوش

جرعه درکشیدم و گشتم — فارغ از رنج عقل و زحمت هوش

چون بهوش آمدم یکے دیدم — مابقی را همه خطوط و نقوش

ناگهان از صوامع ملکوت — این حدیثم سروش گفت بگوش

که یکے هست و هیچ نیست جز او — وحده لا اله الا هو

بند چهارم

چشم دل باز کن که جان بینی — آنچه نادیدنی است آن بینی

گر به اقلیم عشق رو آری — همه آفاق گلستان بینی

بر همه اهل آن زمین بمراد — گردش دور آسمان بینی

آنچه بینی دلت همان خواهد — و آنچه خواهد دلت همان بینی

بے سر و پا گدائے آنجا را — سر به ملک جهان گران بینی

هم در آن پا برهنه جمعے را — پای بر فرق فرقدان بینی

هم در آن سر برهنه قومے را — بر سر از عرش سایبان بینی

گاه وجد و سماع هر یک را	بر دو کون آستین فشان بینی
دل هر ذره را که بشکافی	آفتابیش در میان بینی
هر چه داری اگر به عشق دهی	کافرم گر جوی زیان بینی
جان گدازی اگر به آتش عشق	عشق را کیمیای جان بینی
از مضیق جهات درگذری	وسعت ملک لامکان بینی
آنچه نشنیده گوش آن شنوی	وآنچه نادیده چشم آن بینی
تا بجایی رساندت که یکی	از جهان و جهانیان بینی
با یکی عشق ورز از دل و جان	تا به عین الیقین عیان بینی
که یکی هست و هیچ نیست جز او	وحده لا اله الا هو

بند پنجم

یار بی پرده از در و دیوار	در تجلی است یا اولی الابصار
شمع جویی و آفتاب بلند	روز بس روشن و تو در شب تار
گر ز ظلمات خود رهی بینی	همه عالم مشارق الانوار
کور وش قائد و عصا طلبی	بهر این راه روشن و هموار

چشم بگشا به گلستان و ببین   جلوهٔ آب صاف در گل و خار

ز آب بی‌رنگ صد هزاران رنگ   لاله و گل نگر در این گلزار

پا به راه طلب نه از ره عشق   بهر این راه توشه‌ای بردار

شود آسان ز عشق کاری چند   گرچه بود نزد عقل بس دشوار

یار گو بالغدو و الآصال   یار جو بالعشی و الابکار

صد ره ار لن ترانی ار گویند   باز می‌دار دیده بر دیدار

تا بجایی رسی که می نرسد   پای اوهام و پایهٔ افکار

بار یابی به محفلی کانجا   جبرئیل امین ندارد بار

این ره این توشه تو آن منزل   مرد راهی اگر بیا و بیار

ورنه مرد راه چون دگران   یار می‌گوی و پشت سر می‌خار

هاتف ارباب معرفت که گهی   مست خوانندشان و گه هشیار

از می و جام و ساقی و مطرب   وز مغ و دیر و شاهد و زنار

قصد ایشان نهفته اسراریست   که به ایما کنند گاه اظهار

پی بری گر به رازشان دانی   که همین است سر آن اسرار

که یکی هست و هیچ نیست جز او   وحده لا اله الا هو

سہ ساعت بغروب بود آقاے آفتاب احمد در ضمن صحبت مے خواست بپرسد شاہ عبد العظیم از اینجا دور است یا نزدیک اشتباہاً گفت "مشہد از این جا دور است یا نزدیک؟"

گفتم "شما از زیارت مشہد برگشتہ اید مے دانید قریب سی منزل دور است"

گفت "معافی مے خواہم من غلط کردم مے خواستم بگویم شاہ عبد العظیم گفتم مشہد"

گفتم "شاہ عبد العظیم از این جا نیم میل دور است خدا نکند شما غلط بکنید اشتباہ جزئی کردید سہو بود برای ہر کسے این طور سہو دست مے دہد"

سرش را زیر انداخت قدرے فکر کرد بعد سرش را بلند کرد گفت "دیگر معنی غلط کردم سہو کردم نیست؟"

گفتم "جملہ غلط کردم در فارسی معنی سہو کردم نمے دہد بلکہ در اصطلاح معنی احمق ہستم مے دہد و اگر کسے بخواہد نخش بدہند

مے گویند غلط کردی یعنی احمق ہستی شما باید فرمودہ باشید سہو کردم یا اشتباہ کردم" گفت "در فارسی ہند معنی غلط کردم اشتباہ کردم مے باشد۔ من از شما خواہش دارم بعد از این اشتباہات فارسی مرا بگوئید من ہم یادداشت میکنم خیلے مفید است ممنونِ جنابِ عالی خواہم بود"!

گفتم "بہ چشم باکمال اخلاص ہمیشہ اشتباہات فارسی شمارا عرض مے کنم آن جملہ اولِ شما ہم درست نیست باید بفرمائید عذر مے خواہم یا ببخشید نہ معافی مے خواہم"!

بعد ازان دیگر ہر وقت اشتباہ از مہمانم مے شنیدم باکمال ادب حالیش مے کردم ممنون ہم مے شد۔

دو ساعت بغروب ماندہ از انجا رفتیم بزیارتِ شاہ عبد العظیم پیادہ رفتیم کہ در راہ خوب تماشا بکنیم در صحن و حرم ہم خیلے جمعیت بود۔ بعد از زیارت و نماز سوارہ مراجعت بہ شہر کردیم۔ در خانہ لباس عوض کردہ موافق وعدہ رفتیم بپارک آقای امین الدولہ۔

باب نہم

آقاے امین الدولہ جمعے از دوستانِ خودش را ہم وعدہ گرفتہ بود تا ساعتِ چہار مشغولِ صحبت بودیم۔ چند مرتبہ چاے و سکنجبین آوردند خوردیم از خستگی در آمدیم یکے از مہمانانِ آن شب کہ ذکاء السلطنہ لقب داشت با مہمان خیلے گرم گرفتہ بود مے گفت "من چند سال قبل ہندوستان را سیاحت کردہ حیدرآباد دکن ہم رفتہ ام"۔

بعضے از نوابہاے حیدرآباد را ہم اسم مے برد و خیلے تعریف از ایشان مے کرد۔ از جملہ صحبتہایش با آقاے ہندی این بود "یکے از چیزہاے کہ من در مسلمانانِ ہند دیدم کہ در مسلمانہاے ممالکِ دیگر ندیدم اختلاف اقوام است

مسلمانہاے ہند بعضے از افرادِ خود شان سے خیلے شریف مے دانند و برخے را رذیل۔ در ایران و ممالکِ دیگر اسلامیہ از حیثیتِ قومیت تمام مسلمانہا مساوی ہستند منتہا اگر بعضے کارِ بزرگ و دولتی دارند یا پول خیلے دارند دیگران

برائے دنیا بشان با ایشان احترام مے کنند امّا انہا را از خود شان بالاتر مے دانند و ایشان ہم خودشان را قوم شریف تر مے نامند و دیگران را ذلیل مے پندارند۔ مدتہا در جہت اعتقاد مسلمانان ہند فکر مے کردم آخر فہمیدم این اعتقاد را از مذہب قدیم ہند گرفتند"۔

مہمان ہندی گفت درست است کہ اسلام یکے است ولے مسلمانان ہر ملک قدرے از عقائد قدیمۂ خودشان را داخل اسلام کردہ اند۔ ازین جہت مسلمانان ہر ملک عقائد و رسوماتے دارند کہ مسلمانان ملک دیگر ندارند۔ مثلاً شما ایرانیان برائے ہر کارے اگر جزئی ہم باشد ساعت مے بینید و ما ابداً نمے بینیم۔ شما در عروسی باندازہ وسیع خودتان خرج مے کنید و خیلے سادہ عروسی مے کنید ما مجبوریم اگر پول ہم نداشتہ باشیم قرض کردہ رسوماتے در عروسی بجا بیاوریم کہ ابداً در اسلام لازم نیست۔ صدہا رسومات در ما ہست کہ در شما نیست و در شما ہم عقائد بسیار است کہ در ما نیست ولے عموماً رسومات ما پر خرچ است و عقائد شما نیست۔ اگر مسلمانہائے ممالک مختلفہ در علم ترقی

بلفند و با ہم دیگر مراوده پیدا کنند رسومات ہمه اصلاح خواهد شد

بعد صحبت ادبیات فارسی درمیان آمد آقاے امین الدوله شرحے از تعریفهاے که مصنفین اروپا از ادبیات فارسی مے کنند بیان کرد- خصوص از رباعیات عمر خیام و ترجمه هایش در السنهٔ اروپا- رباعیات ذیل را با ترجمهٔ انگلیسی آنها خواند حاضرین محظوظ شدند-

رباعی

چون عمر بسر رسد چه بغداد و چه بلخ	پیمانه چو پر شود چه شیرین و چه تلخ
خوش باش که بعد از من و تو ماه بسے	از سلخ بغره آید از غره به سلخ

ایضاً

یک نان به دو روز گر شود حاصل مرد	وز کوزهٔ شکستهٔ دمے آبے سرد
محکوم کم از خودے چرا باید بود	یا خدمت چون خودے چرا باید کرد

ایضاً

از جاے دهنه زبان زاینده مترس	وز هر چه رسد چو نیست پاینده مترس

این یک دم نقد را بعشرت گذران — از رفته میندیش و ز آینده مترس

ایضاً

برخیز و مخور غم جهان گذران — بنشین و جهان بشادکامی گذران
در طبع جهان اگر وفائی بودی — نوبت بتو خود نیامدی از دگران

ایضاً

یا رب بدل اسیر من رحمت کن — بر خاطر غم پذیر من رحمت کن
بر پای خرابات رو من بخشای — بر دست پیاله گیر من رحمت کن

ایضاً

افتاده مرا با می و مستی کاری — خلقم زچه می کنند ملامت باری
ای کاش که هر حرام مستی دادی — تا من بجهان ندیدمی هشیاری

از این قبیل صحبتهای مفیده خیلی داشتیم میزبان ما میدانست که رفیق هندی ما از فرنگی مآبی خوشش می آید روی میز برای ما شام داد- کارد و چنگال و قاشق[1] گذاشته بودند- شام خوردیم قهوه و قلیان هم آوردند قدری صحبت کردیم و گفتیم دو حالا

[1] قاشق چمچه

ودیگر باید زحمت را کم کرد۔"

میزبان گفت "چه زحمتی؟ کمال راحت است۔"

همین که خواستیم برخیزیم نوکر صاحب خانه آمد اسم شب را که آن شب "حیدر آباد" بود به من گفت۔ در راه از بهر فرا اول خانه که ما می شدیم جلو ما گرفتند۔ اسم شب می گفتیم و می رفتیم۔ بخانه رسیدیم رخت خواب انداختند خوابیدیم صبح برای نماز برخاستیم۔ آن روز در اندرون کار داشتم۔ دیر بیرون آمدم۔ یک مطلب خوش مزه واقع شده بود۔

همین که آمدم بیرون دیدم مردی ایستاده است شاخ حجامت و تیغ[1] در دست دارد۔ مهمان به نوکری گوید "من حجام خواستم حجامت نکنم خون نمی خواهم بگیرم این شخص را چرا آوردی؟"

نوکر می گوید "آقا! حجام همین است همین شخص حجامت میکند۔"

من بفراست دریافتم که مقصود مهمان دلاک بوده است برایش حجام آورده اند۔ به آدم گفتم "پسره! برو دلاک را بیار۔"

---

[1] تیغ استره۔

رفع اشتباه شد و مهمان بنده فوراً لفظ حجّام را در کتاب بغلی نوشت۔ ودلاک آمد زلفِ مهمان را با ماشین ودلاکے زود ریشش را هم اصلاح کرد۔ بعد سفارش کردو آب گرم بکنند برائے تن شستن گفتم "آقا! این چند روز که در خانه تن نشسته اید۔ اگر میل دارید امروز برویم حمّام۔ حالا در طهران چندین حمّام شیردار داریم راضی شد۔ به نوکر گفتم اسباب حمّام را ببرد حمام خیابان امین حضور ما هم رفتیم آنجا اوّل زیر شیر آب نیم گرم ایستاده آب روئے خود مان ریختیم آمدیم روئے لنگها نشستیم آب گیر طاس آب را جلو ما گذاشت ودلاک آمد کیسه کشید و صابون زد۔ مشت ومال هم کرد و دو بار و رفتیم زیر شیر آب خود مان را شستیم۔ لُنگ و قطیفه آورد و ند گرفتیم و آمدیم سر بینه نشستیم جامه دار آمد مشت و مال کرد بعد لباس پوشیدیم قهوه چی چائے آورد خوردیم قلیان آوردکشیدیم به آدم گفتم

---

[1] شیر آب را در اردو "نل کی ٹونٹی" گویند۔

پول حمامی و دلاک وغیره را بدهد خودمان رفتیم خانه وقت نهار
بود غذا خوردیم من رفتم اندرون و مهمانها هم دراز کشیدند
چهار به غروب یکی از آدمهای بنده آمد و من در اندرون
گفت چند نفر مهمان آمدند فوراً لباس پوشیده بیرون آمدم جمعی
از دوستان که سابقاً به بازدید عید بنده آمده بودند عود کردند مجدداً
با آقای آفتاب احمد ملاقات بکنند تشریف آورده بودند
و دو نفر از مهمانهای شب دعوت آقای امین الدوله هم
بودند مشغول صحبت شدیم گفتگوی کیفیت سلطنت حیدرآباد
دکن در میان یکی از مهمانها که حاجی حبیب الله خان نام
داشت از آقای آفتاب احمد پرسید در سلطنت دکن جمهوری[1] است

[1] سلطنت جمهوری مثل سلطنت فرانسه و امریکا که پادشاه ندارند و هر چند سال یک نفر رئیس
انتخاب میکنند سلطنت مشروطه مثل سلطنت انگلستان که پادشاه دارند و مجلس شوری هم دارند
سلطنت مستقله آن است که پادشاه بی مجلس شورای سلطنت میکند و تابع قوانین مملکت
است مثل سلطنت حیدرآباد دکن سلطنت مستبده آن است که در مملکت مجلس شوری و قوانین
نباشد و شخص پادشاه به میل خودش هر طوری خواهد سلطنت بکند.

یا مشروطہ و یا مقننہ و یا مستبدہ؟"

اوجواب داد ودر دکن آقوام مختلفہ ہستند و مناسب بین سلطنت برائے آن مقننہ است لہذا از زمان مرحوم سرسالارجنگ اول مجتہد اعظم ہند سلطنت دکن مقننہ شدہ است و برائے ہر شعبہ از کارہائے سلطنتی یک ادارہ قائم کردند بعدا ہر چندین ادارہ یک وزارت ترتیب دادند ویک نفر رئیس الوزراہم ہست شخص بادشاہ رئیس تمام ادارات سلطنت است وحق دارد احکام وزارت خانہا را رد یا قبول بکند۔ فعلاً در حیدر آباد چہار وزیر داریم۔

(۱) وزیر مالیہ۔ (۲) وزیر عدلیہ وفوجداری۔

(۳) وزیر جنگ۔ (۴) وزیر تعمیرات و نظمیہ[1]۔

وزرا احکام راجعہ با ادارات خودشان را برائے امضا نزد رئیس الوزراء مے فرستند و بعد از امضاء او مے فرستند خدمت اعلیٰ حضرت ہمیون نظام الملک آصف جاہ۔

---

[1] نظمیہ اداره کوتوالی۔

از این قبیل مذاکراتے خیلے واقع شد و دو و نیم بہ غروب مہمانہا
مے خواستند بروند بعضے ہنا رو برسخے براسے شام مارا
وعدہ گرفتند ممکن نبود ہمہ را قبول کنم و خجالت کشیدم ہمہ را رد
بکنم لہذا بہمہ گفتم چون در شرف حرکت ہستیم نمے دانم چہ وقت
مے توانیم خدمتِ شما برسیم ہر شب و روزے کہ ممکن است روز
قبل از آن عریضہ عرض مے کنم اطلاع مے دہیم

مہمانہا رفتند و ما ہم مشغول روزنامہ خواندن شدیم و یک ساعت
بغروب برائے گردش رفتیم بیرون و بعد از مغرب برگشتیم۔

و در راہ صحبت شعرائے متاخرین ایران در میان آمد و یک
اطلاعِ مہمے از مہمانان حاصل کردیم آن این است کہ گفتند
شعرائے متقدمین اشعارِ مشکل پر مضمون مے گفتند ولے متوسطین
اکثر رسم پر و طریقۂ رودکی و سعدی را کہ اشعارِ صاف شیرین
گفتن بود ترک کردہ اشعارِ مشکل مضمون دار مے گفتند ولے
متاخرین باز طریقۂ متقدمین را تجدید کردند۔

ساعت بہ غروب۔

همان گفت "همان شعرائے متوسطین در زمانِ سلاطین گورکانیہ ہند رفتند و طریقۂ شاعری خود شان را دران جا ترویج گردند تاکنون همان طریقہ در شعرائے هند جاری است در فارسی و اردو همان طریقہ شعر مے گویند"

از جملہ اشعارے کہ در راہ وقتِ گردش خواندیم اشعارِ ذیل است کہ هاتف اصفهانی در بابِ بلندیِ همت فرموده است۔

خار بر رودن بمژگان خاره بشکستن بسر
سنگ خائیدن بدندان کوه ببریدن بہ چنگ
لب بدنبالِ عقرب بوسہ بر دندانِ مار
پنجہ با چنگالِ ثعبان غوص در کامِ نهنگ
از سرِ پستانِ شیرِ شرزه دوشیدن حلیب
وز بنِ دندانِ مارِ گرزه نوشیدن شرنگ
تیره غولے روز بر گردن کشیدن خیر خیز
پیرزالے در بغل شب بر گرفتن تنگ تنگ
حلقہ بر گردن بہ خشم از کامِ شیرِ گرسنہ

صید بگرفتن بہ چیر از بنِ غضبان پلنگ
تشنہ کام و پا برہنہ در تموز و سنگلاخ

رہ بریدن بے عصا فرسنگہا با پاے لنگ
نقشہا بستن شگرف از کلکِ شور آبِ تند

ثقبہا کردن پدید از خارِ تیز خارہ سنگ
صد رہ آسان تر بود بر من کہ در بزمِ لئام

بادہ نوشم سرخ سرخ و جامہ پوشم رنگ رنگ
چرخ گرد از ہستیِ من گر برآرد گو برآر

دور باد و دور از دامانِ نامم گردِ ننگ

باب دہم

بعد از مراجعت از گردش نماز خواندیم رفتم در اطا
تحریریہ ہم چند کاغذ براے من آمدہ ہمہ را خواندم جوا
نوشتم. از آن جملہ یکے از اصفہان از آقا شیخ عبداللہ
این طور نوشتہ بود معروض میدارد ذہنے است

و عهدیست بسیار بعید که از آن دوست سپید تعلیقه نرسید
و باعث انتظار و نگرانی گردید بسیار حیف - در این عید نوروز و
ما و سعید - از آن یار محبوب نامه نرسید ور بنا بشتاب طولانیست
ای یار سعید - دلم شکسته و جامهٔ صبرم دریده

تا کی آخر فراق تو یار کریم حبیب زدی بجای پیاله دل شدگان چون خورشید

در قوم شعر باید که کی عازم اصفهان می‌شوید
ایام اجلال مزید (بعهد الله)

من هم چو ابلیس را این طور نوشتم

سر و فن می دارد زبیده صحبت نبود سفرا رفت آسوده
با نور دل را سرور بخشود و رحبا یاد بگلگشت کرد یا بود
شود - در این ایام عید سعود بست و شغل پذیرائی مهمانان بود
و دوستی دو دو دیدوم و مجال عرضه نگاری نگردید بود و حضرت
ارادت پایان دچو وفی دیده هان است کرد -

تو هم را انچه باذن و دستم چون محمود به انشاء الله تعالی
زود زود دستم به آستان آن محبوب مطلوب [illegible]

و برافتخار و سرورم خواہد افزود۔ زیادہ ظلِ عالی ممدود باد۔

(عباس)

بعد از نوشتنِ جوابِ مراسلات خدمتِ مہمانِ عزیز رسیدم دیدم دارد مراسلاتِ پنجابی را مطالعہ میکند تا رسیدم۔ "فرمود اگر مجال دارید یک دو مراسلہ را تصحیح بکنیم"

گفتم "چہ ضرر دارد"۔ یکے از مراسلات را این طور بہ خواند۔ مکرمی۔ سلام علیکم۔ مزاجِ شریف۔ عنایت نامۂ جناب واصل شد لفافہ یکے از دوستانِ من رسید کہ متعلقِ شما چیزے نوشتہ است آن را ہم ملفوف نمودم از چندروز بسیار مشغولِ خط وکتابت بودم فرصت نہ شد بخدمتِ شما خط بفرستم۔ آن عریضہ کہ برائے ملازمتِ سرکار نوشتہ پیشِ فقیر فرستادید دستخط نداشت یکے دیگر با دستخط بفرستید خواہم رسانید فقط خاکسار عطا حسین عفی عنہ

مراسلۂ مذکورہ را بندہ این طور تصحیح نمودم

ہدایت شود یا عرض مے شود۔ امیدوارم مزاج مبارک

را املاے نباشد۔ تعلیقہ جناب عالی زیارت شد۔ پاکت یکے از
دوستانِ مخلص رسید و چیزے راجع بجناب عالی درآن بود
درجوف فرستادم۔ چند روز بود مشغولِ مراسلات بودم
فرصت نشد عریضۂ خدمتِ جناب عالی بفرستم آن
عریضہ راکہ براے ملازمت دولتی نوشتہ بیشِ مخلص فرستادہ
بودید امضا ر نداشت یکے دیگر با امضا ر بفرستید خواہم رسانید
زیادہ عرضے نیست۔
اخلاص کیش عطا حسین

"آقاے آفتاب احمد گفت "دیگر دستخط براے امضا ر نوشتن
صحیح نیست ؟" گفتم "خیر۔ آنچہ راکہ سلاطین یا حکّامِ بزرگ
بدستِ خود شان بنویسند آن را دستخط میگویند و در فارسی بہ معنی
امضا نیامدہ است"۔

کتاب بغلی را بیرون آورد و الفاظِ تصحیح شدہ را نوشت و کاغذے
دیگر خواند کہ شخصے بفرزندش نوشتہ بود این طور۔

برخوردار فلان۔ مدتہا است کتابت نفرستادی من
از شما خیلے غصّہ شدہ ام البتہ جلدی خط بفرست و این

را هم بنویسید که فصل امسال جاگیر ما چه طور است. در اخبار
نوشته بود امسال آنجا برسات خیلی کم آمده است و نیز
نوشته بود در جاگیر ما یک شیر آمده و دو سه اشخاص را کشت
و گاهی یک شیر ما زخمی کرد از این وجه خیلی تشویش دارم و پریروز
بخدمت نواب صاحب رفته نذر دادم قبول شد از
کرد این باره بنویس فقط

قبل از شیر پرسیدم جاگیر چه چیز است و از بیانات معلوم
شد قبول است برسات را که خود فهمیدم باران است اگرچه
خیال می کردم شیر هند همان شیر ایران است لیکن
احتیاطاً پرسیدم از شناسائی که داد معلوم شد ببر را میگویند و شیر را
ببر نامند. از آنکه پرسیدم اشاره به رخسار بش کرده گفتم

از عبارت نواب صاحب معلوم نمی شود در هند نواب
شخص متشخص بالدار را می گویند پس نذر دادن به او چه
معنی دارد و نذر را نذر عهد شخص است با خدا چیزی بفقیر
یا عالمی و یا مقبره میدهد گفت در هند رسم است که اگر کسی

پیش بزرگی مے رود پیشکشے بہ او مے دہد آن را نذر مے گویند"

پس مراسلۂ مذکورہ را این طور تصحیح کردم۔

نورچشم فلان۔ مدتہا است مکتوب نہ فرستادی ذہن از شما خیلی متغیر م البتہ بزودی مراسلہ بفرست و این را ہم بنویس کہ زراعت امسال تیول ما چہ طور است۔ در روزنامہ نوشتہ بود امسال آنجا باران خیلی کم آمدہ است و نیز نوشتہ بود در تیول ما یک ببر آمد دو سہ نفر را کشت و صورت یک نفر را زخمی کرد ازاین جہت خیلی تشویش دارم دیروز خدمت آقاے نواب رفتہ پیشکشے دادم قبول شد۔ از حوادث شہر بنویس۔ زیادہ مطلبے نیست۔

وقتیکہ کلمات تصحیح شدہ را در کتاب یادداشت خودش مے نوشت " گفت چرا اشخاص را تبدیل بہ نفر کردید مگر نفر بمعنی لیست نیست۔؟"

گفتم " در فارسی نفر بمعنی شخص است و فصیح است "

از جملہ چیزہائے کہ از تکلم مہمانم فہمیدم این بود کہ ہمیشہ جمع را

جاے واحد استعمال میکرد مثلاً مے خواست بگوید ده کتاب مے گفت ده کتابها و یا مے خواست بگوید چهار درخت میگفت چهار درختها و هکذا۔ من فهمیدم که در فارسی هند معدود را جمع استعمال مے کنند برعکس فارسی ایران که هر وقت با عدد معدود مے آید آن را واحد استعمال مے کنند۔ ساعت چهار شب شد شام آوردند خوردیم قهوه و غلیان هم آوردند قدرے دیگر صحبت کردیم و من خدا حافظی کرده رفتم اندرون۔

باب یازدهم

فردا صبح زود آمدم بیرون دیدم مهمان دیوانِ حافظ در دست دارد و غزلِ ذیل را مے خواند۔

این چه شور است که در دورِ قمر مے بینم
همه آفاق پُراز فتنه و شر مے بینم
هر کسے روزِ بہے مے طلبد از ایّام
علّت آن است که هر روز بتر مے بینم

ابلهان را همه شربت ز گلاب و قند است

قوتِ دانا همه از خونِ جگر مے بینم

اسپِ تازی شده مجروح بزیرِ پالان

طوقِ زرین همه در گردنِ خر مے بینم

دختران را همه جنگ است و جدل با مادر

پسران را همه بدخواهِ پدر مے بینم

هیچ رحمے نه برادر به برادر دارد

هیچ شفقت نه پدر را به پسر مے بینم

پندِ حافظ بشنو خواجه برو نیکی کن

زان که این پند به از دُرّ و گهر مے بینم

من هم رفتم نشستم و مشغولِ تصحیح مراسلاتِ کتابِ پنجابی شدیم۔ غلیان خواستم پیشِ خدمت آورد و تو دیدم چشمهایش پُر از خنده است هر چه میخواهد خود داری بکند نمی تواند فوراً قلیان را داد و عوض اینکه برود پایینِ اطاق بایستد تند رفت بیرون و بقہقہہ خندید

سلہ بق آواز خنده۔

صدای خنده اش آمد تو۔ صدایش کردم آمد تو گفتم
"راست بگو چرا می خندی؟ والا کتک[1] می خوری!"
گفت "آقا! امام صاحب را صدا بزنید بپرسید
تفصیل را عرض می کنند"
آقای آفتاب احمد حرف مرا با پیش خدمت شنید
امام صاحب را صدا زد و آمد۔
آفتاب احمد "پسره چه خبر است؟ چرا او می خندد"
امام صاحب "آقا با سبزی فروش دعوای مان شد"
آقای آفتاب احمد۔ "دعوا کردن که خنده ندارد"
پیش خدمت گفت "آقا! امام صاحب خیلی میل به فلفل
دارد صبح از او پرسید فلفل[2] فرنگی در بازار هست؟"
گفتم "فلفل فرنگی قرمز که نیست ولی سبز هست برای اینکه
مردم می خرند ترشی[3] می اندازند سبزی فروشها می آورند"

[1] کتک ضرب۔ [2] فلفل فرنگی فلفل سبز و قرمز۔
[3] ترشی را در هند آچار گویند۔

پرسید "سیرے چند است؟"

گفتیم "یک سیر کہ قیمتے ندارد ده سیرش سہ شاہی است گویا از سیر حیدرآباد فہمید کہ بیش از ده سیرہا است و ما ہم نہ فہمیدیم کہ مے خواہد و بجز ده الّا خودمان برایش مے خریدیم حالا ناظر[1] میگوید سبزی فروش مے خواست امام صاحب را بزند ناظر نگذاشت امام صاحب بسبزی فروش گفتہ بود بے ایمان حرام زاده"

گفتم "چہ بخشش داد؟"

پیش خدمت گفت "بہ سبزی فروش گفتہ بود این یک شاہی را بگیر سہ سیر و کسرے فلفل سبز بده سبزی فروش ہم بحساب سیر ایران گشید و داد و امام صاحب گمان کرد سبزی فروش کم داده او گفت بے ایمان ہستی خیلے کم دادی او ہم خیلے بد بخش آمد یک فحش بہ امام صاحب داد اوقات او…"

---

[1] ناظر را در ہند خانساماں خوانند۔

تلخ شد بہ سبزی فروش گفت حرام زادہ واگر ناظر رسیدہ بود
امام صاحب خیلی کتک مے خورد"۔

بہ پیش خدمت گفتم "سپرۂ الدنگ[1] خر من بہ شما آدمہا
نگفتم ؟ نگذارید بہ امام صاحب بد بگذرد ہر چہ مے خواہد برایش
بیرید چرا فلفل برایش کم مے برید ؟"

گفت "آقا ! بسر مبارک شما تقصیر نداریم ہر روز بہ او میگوئیم
ہر چہ مے خواہی بگو خجالت نکش ہر روز برایش با عند فلفل
کوبیدہ مے بردیم خودش خجالت کشید با نگفت فلفل فرنگی
مے خواہم تقصیر ما چہ چیز است ؟"

گفتم "این دفعہ بخشش اگر یک دفعہ دیگر ہمچو خریت
دیدم ندیدم[2]"۔

بعد از آن از آقا سے آفتاب احمد پرسیدم "بے ایمان

---

[1] الدنگ طویل القامہ۔

[2] دیدم ندیدم اصطلاح (محاورہ) است یعنی اگر دیدم سزا سے سخت مے دہم۔

در فارسی ہند چہ معنی دارد؟"

گفت "بمعنی خاین استعمال مے شود وایماندار شخص امین را مے گویند"

گفتم "در فارسی ایمان بمعنی دین است وبے ایمان بمعنی بے دین۔ بدترین فحش بہ ایرانیان بے دین یا بے ایمان گفتن است از ہمین جہت بود کہ اوقات سبزی فروش خیلے تلخ شد اگر امام صاحب بہ او مے گفت کم دادی یا خیانت کردی این قدر متغیر نمے شد"۔

بعد پرسیدم "حرام زادہ در ہند در چہ موقعے استعمال میشود؟"

گفت "حرامزادہ معنی بسیار بدے ندارد۔ عموماً اربابہا[1] بہ نوکر بہ این لفظ فحش مے دہند۔ عوام ہم بہ ہمدیگر بہ این لفظ فحش مے دہند"

گفتم "در ایران نمے شود بہ کسے حرامزادہ گفت از جملہ فحشہاے خیلے بد ایران این لفظ است۔ اگر شخص غیوری

---

[1] ارباب مولے ۔ مالک ۔

این لفظ را بشنود ممکن است گوینده را بکشد و یا جان خودش را تلف بکند۔"

بعد به امام صاحب گفتم "فرزندا! هر وقت برای خرید سبزی می‌روی یکی از آدمهارا همراه ببر چه اگر اتفاقاً کسی به تو بد بگوید بیا به آدمهای من خبر بده پدرشش[1] را درمی‌آورند بیاورد، هیچ نشود که خدای نخواسته کتک بزنند"

بعد به علی رضا بیگ پیش خدمت گفتم "برو به سبزی فروش بگو خوب حق نمک ده ساله مارا بجا آوردی که خواستی مهمان ما را کتک بزنی۔ تقصیر ما است که ده سال است از دکان تو سبزی می‌خریم۔ مگر امام صاحب مهمان من نبود، غریب که بود، مهمان ایران که بود، این طور مهمان نوازی می‌کنند! همچنان به او بگو اگر دیگر از این فضولی‌ها[2] کردی پدرت را می‌سوزانم[3]

---

۱ پدرشش را درمی‌آورند اصطلاح است یعنی سزای سخت می‌دهند۔
۲ فضولی: کار بیهوده۔
۳ پدرت را می‌سوزانم اصطلاح است یعنی سزای سخت می‌دهم۔

بگو اگر دیگر چنین اتفاقے افتاد و از آدمہائے ما کسے بتو فحش بدہد او را بیار پیش من اگر باید تنبیہش کرد خود مے کنم
امام صاحب بیچارہ زبان بہمے دانست حرفے از و ہنش درآمد۔ دیگر کتک زدن یعنی چہ اگر بنا باشد ہر سبزی فروش و بقال و شقال[1] کتک بزند پس نظمیہ چہ کارہ است بندہ چہ کارہ ام ناظر را صدا کن"۔
پیش خدمت ناظر را صدا کرد آمد۔ گفتم "ناظر! آفرین بارک اللہ امروز خدمت کردی مستحق خلعت ہستی۔ بچہا بگوئید از اندرون یک سرداری[2] بیاورند"۔
یک سرداری از اندرون آوردند گفتم انداختند روی دوش ناظر و گفتم "ناظر! امروز ریش مرا پیش مہمان سفید کردی خلعتت دادم۔ اگر خدا نخواستہ تو آنجا بودی و امام صاحب کتک مے خوردند زیر چوب لہت[3] مے کردم بروید پے کارتان"۔

---

[1] شقال تابع مہمل بقال۔ [2] سرداری ردائے بلند آور کوتاہ گوشہ۔
[3] لہ کردن نرم کردن۔

ہمہ رفتند و مہمان الفاظِ حرامزادہ و بے ایمان را نوشت
و دو سہ تا کاغذ ہم تصحیح کردیم و بعد مہمان گفت "وشبہا
وقتیکہ شما تشریف مے برید اندرون من تا دو ساعت دیگر می نشینم
و در کتابِ سیاحت نامۂ ایران خودم واقعات مہمّہ ہر روز را
مے نویسم ہنوز خیلے چیزہا در ایران است کہ ندیدم اگر میل
دارید امروز برویم وزارت خانہ ہا را سیاحت بکنیم"
گفتم "بسیار خوب ولے خوب است اوّل اجمالی از وضعِ
سلطنتِ ایران برائے جنابِ عالی عرض بکنم تا قبل از
دیدنِ وزارت خانہا از حالت آنہا مطلع بشوید"
گفت "من تاریخِ ایران را خواندہ ام و در این سفر ہم اجمالی
از حالتِ آن بدست آوردہ ام ولے یقین دارم از بیانات
جنابِ عالی ہم فوائدِ کلّیہ خواہم بُرد"
در اثنائے گفتگوے ما چند نفر از دوستانے کہ روز
سیزدہ بدر سر چشمۂ علی و شاہ عبد العظیم ملاقات شدند
برائے دیدنِ دوستِ ہندی من آمدند و مشغول گفتگوے با او

شدند یکے از ایشان کہ حاجی شیخ احمد نام داشت
گفت "من در سفر مکہ از راہ مصر بہ ممبئی رفتہ از آنجا
با ماشین تا لاہور رفتم۔ بسیارے از علما و بزرگانِ ہند
را دیدم۔ ہمہ فارسی مے دانند و لے تلفظِ ایشان
قدرے خشن است مثلاً کاف را مثلِ ما شدید
تلفظ نمے کنند قدرے شبیہ بگاف ادا مے سازند
و مد (accent) را کہ ما بہ جزء (syllable) اوّل کلمہ
مے دہیم در ہند ہمیشہ بہ جزء آخر مے دہند مثلاً
در لفظ۔ رفتم ما مد را بہ رف و ایشان بہ تم مے دہند و
اگر کلمہ یک جزء دارد ما مد را بہ حرف اوّل مے دہیم ایشان
بہ حرفِ آخر مثلاً در لفظ۔ وقت ما مد را بہ واو و ایشان
بہ تا مے دہند دیگر این کہ ما نونِ آخر کلمہ را ظاہر
مے کنیم و ہندیان اغلب نونہائے آخر را غنہ مے کنند مثلاً
ما مے گوئیم جان و ایشان مے گویند جا ہمچنین لفظ خان
را خا مے گویند سوم دائم سبب فرق میان فارسی ما

وشما چیست،،

آقاے آفتاب احمد گفت ،،ہندیان ہنوز ملتفت فرق میانِ تلفظِ فارسی ایران و ہند نشدہ ند۔ و لے تازگی یک مدرسِ ایرانی حیدرآباد ما فارسی را با اردو مقابلہ کردہ قواعدے براے تلفظِ فارسی جدید ایران پیدا نمودہ خدمتِ بزرگے بہ تلامذۂ فارسی ہند کردہ است من قبل از سفرِ ایران آن قواعد را حفظ کردہ بودم یکے ہمان تلفظ کاف است کہ فرمودید۔

دوم۔ مسئلۂ نونِ آخر کلمہ است کہ بیان کردید۔

سوم۔ در زبانِ اردو فتحہ نیست۔ عوضِ فتحہ اعراب یے تلفظ میکنند کہ نہ ضمہ است نہ فتحہ و نہ کسرہ مثلاً اگر تلفظ اردوے لفظ من۔ را در حروفِ انگلیسی بنویسیم (mun) مے شود و تلفظ فارسیش (man) مے گردد۔ تلفظ اردوے کم (kum) و تلفظِ فارسیش (kam) مے شود۔ تلفظ اردوے رفتم (ruftum) و تلفظِ فارسی آن (raftam) است وھکذا

تمام حروفے کہ فتحہ دارند۔

چہارم۔ واو و یا کہ در فارسی ایران معروف خواندہ مے شوند در فارسی ہند اغلب مجہول تلفظ مے گردند۔ مثلاً تلفظ ایران دیر (deer) است و در فارسی ہند (der) و تلفظ زور (zoor) و در فارسی ہند (zor) است اگرچہ شعرائے ایران بعضے از واو و یا درا مجہول مے دانند و با آنہا واو و یا معروف را قافیہ مے بندند ولے در تکلم ایران واو و یا عموماً معروف اند۔

پنجم۔ در ہند الف را مثل فتحہ مد وار تلفظ مے کنند نتیجہ این مے شود کہ در تلفظ الف دہن خیلے باز مے شود و در تلفظ ایران دہن کم باز مے شود۔ مثلاً اگر ایران لفظ جان را در حروف انگلیسی بیاوریم (jon) مے شود و در تلفظ ہند (jan) مے گردد۔

ششم۔ ہر کلمہ کہ در فارسی ساکن الوسط است در اردو متحرک الوسط مے شود مثل۔ وقت کہ تلفظ فارسیش (vikt)

وتلفظ ہندش (wuckut) مے شود۔ و بالعکس ہر کلمہ
کہ در فارسی متحرک الوسط است در ہند ساکن الوسط میشود
مثل لفظ۔ تلف۔ کہ تلفظ ایرانی آن (talaf) وتلفظ ہندیش
(talf) است ومثل لفظ وسط کہ در ایران (vasat)
ودر ہند (wast) است۔

ہفتم۔ در تلفظ فارسی واو۔ مثل حرف (v) انگلیسی از
دندانہاے بالا ولب زیرین ادا مے شود ودر ہندی
مثل حرف (w) انگلیس از دو لب ادا مے شود۔

ہشتم۔ در فارسی ایران باے کہ جزو کلمہ نیست مکسور است ودر
فارسی ہند مفتوح مثلاً لفظ۔ بجا۔ را ایرانیان (beja)
وہندیان (baja) گویند۔ بچشم۔ را در ایران (bechashm)
ودر ہند (bachashm) گویند۔ اگر بعد با ضمہ باشد
در ایران آن را مضموم ہم خوانند تلفظ۔ بگو (bogoo)
وتلفظ۔ بخور (bokhor) است ولے در ہند عموماً با را
مفتوح خوانند۔

نہم - ہر کلمہ کہ آخرش ہا مختفی دارد اہلِ زبان ما قبلِ آخرش را مکسور خوانند و در ہند مفتوح مثلاً گفتہ در ایران (gofta) و در ہند (gofte) خواندہ میشود و رفتہ - در ایران (rufta) و در ہند (rafte) تلفظ مے گردد -

دہم - ہمان مسئلہ مداست کہ فرمودید "مہمانان تا قریب یک ساعت و نیم صحبت داشتند و گفتند "دیگر باید دردِ سر را کم کرد" بندہ گفتم "خدمتِ شما باعثِ مسرت است ہیچ دردِ سر نیست" بعضے از ایشان مارا برائے شام و نہار وعدہ گرفتند ولے عذر آوردیم کہ زمانِ حرکت نزدیک است و کار ہم زیاد است ولے باز دید خواہیم کرد - گفتند آقا (اشارہ بہ آفتاب احمد) راہ نگاہ بدارید نگذارید بہ این زودی تشریف ببرند" گفتم "اگر خودم مسافری نبودم ہر طور بود آقا را نگاہ مے داشتم لیکن گذاشتم باین زودی بروند - حال ہم کسے نمی داند مقدر چیست - شاید ماندنی شدیم

آن وقت آقا مجال خواهند داشت که طهران را درست سیاحت بکنند، مهمانها تشریف بردند نیم ساعت دیگر صحبت کردیم و شام خوردیم من رفتم اندرون مهمان هم استراحت کردند۔

باب دوازدهم

بعد از ظهر آن روز در اندرون کار پیدا کردم ممکن نبود بیرون بیایم برای مهمان عذر خواهی پیغام فرستادم و گفتم اگر میل دارند با یکی از آدمها سوار شده یعنی از باغات شهر را سیاحت کنند ساعت سه بغروب چای خوردند و سوار شدند بعد از مغرب برگشتند من هم عصری پیاده تا خیابان الماسیه رفتم و برگشتم یک ساعت از شب رفته بهم رسیدیم دیدم وارد دیوان حکیم سنائی را مطالعه میکند اشعار ذیل را که در باب تجرید است برای بنده خواند۔

بسکه شنیدی صفت روم و چین	خیز و بیا ملک سنائی ببین

تا همه دل تهی ست بی حرص و بخل / تا همه جان پاک ست بی کبر و کین
پای نه و شش جهت زیر قدم / دست نه و نه فلک زیر نگین
زر نه و کان ملکی زیر دست / خر نه و اسب فلکی زیر زین
رسته ز ترکیب ارکان مکان / جسته ز ترتیب شهور و سنین
بوده چو یوسف بچه در رفته باز / تا فلک از جذبه حبل المتین
زیر قدم کرده ز اقلیم شک / تا به نهان خانه عین الیقین
کرده قناعت همه گنج سپهر / در صدف گوهر روحش دفین
کرده براعت همه ترکیب عقل / در تتق نکته نطقش رهین
با نفسش سحر نمایان هنر / در هوسش چهره کشایان چین
روح امین داده بدستش از آنکه / داده به مریم ز ره آستین
حکمت و خورسندی ذهنش بس است / تا چه کند ملک و مکان و مکین
گاه ولی گوید هست او چنان / گاه عدو گوید هست او چنین
از همه فارغ و آزاد و خوش / چون گل و چون سوسن و چون یاسمین
خشم بر اعداش نبوده است هیچ / چشم بر ابروش ندیده است چین

بعد فرمودند انشاء الله فردا صبح به سیاحت وزارتخانه

می رویم امشب از وضع سلطنتِ حالیهٔ ایران صحبت بداریم"
گفتم "سلطنتِ قاچاریه در ایران این طور بود که امور هیچ
اداره قانونِ مکتوبی نداشت و تکلیف هیچ کارکنِ دولتی معیّن
نبود- هیئت حکومتِ دولت عبارت بود از شاه و صدر اعظم و
حکّامِ ولایات و صاحب منصبانِ نظام و هر کس رئیس[1] یک
اداره یا حاکمِ جائے مے شد عقلش قانونِ ملکی بود هر کارے
که رضاے پادشاه در آن بود و مردم هم زیر بارِ مے رفتند میکرد
و همین که آن رئیس معزول مے شد رئیسِ دیگر منصوب ترتیباتِ
او هم بهم مے خورد- از این جهت کارِ یک اداره یا حکومت
دائم در تغییر و تبدیل بود- مکرر دیده شد در یک سال
در شهرے عدلِ انوشیروانی جاری بوده است و در سالِ
دیگر ظلم حجاجی- اگر حاکم عادل بود عدل جاری مے شد و الّا

---

[1] رئیس اداره بزرگ اداره است- این لفظ در هند یعنی پادشاه غیر مستقل
مستقل است و هر سلطانِ غیر مستقل هند را رئیس خوانند-

ظلم شغل گشتہ سلاطین ما نصائح حکیم سیاسی ان سعدی علیہ الرحمۃ را فراموش کردند کہ مے فرماید۔

خبرداری از خسروان عجم — کہ کردند بر زیردستان ستم
نہ آن شوکت و پادشائی بماند — نہ آن ظلم بر روستائی بماند
خطا بین کہ بر دستِ ظالم برفت — جہان ماند و او با مظالم برفت
خنک روزِ محشر تنِ دادگر — کہ در سایۂ عرش دارد مقر
بقومے کہ نیکی پسندد خدائے — دہد خسروِ عادل و نیک رائے
چو خواہد کہ ویران کند عالمے — نہد ملک در پنجۂ ظالمے
سگالند از و نیکمردان حذر — کہ خشمِ خدا ایست بیدادگر
حرام است بر پادشہ خوابِ خوش — چو باشد ضعیف از قوی بارکش
میازار عامے بیک خردلہ — کہ سلطان شبان است و عامی گلہ
چو پرخاش بینند و بیداد ازو — شبان نیست گرگ است فریاد ازو
بد انجام رفت و بد اندیشہ کرد — کہ با زیردستان ستم پیشہ کرد
نخواہی کہ نفرین کنند از پست — نکو باش تا بد نگوید کست

بارے مردم از ظلم حکام عاجز شدند و دو علما را گفتند

و خیلے اظہارِ ارادت و خلوص بہ ایشان نمودند تا بہ وسیلۂ آن علما ظلمِ سلطنت را قدرے کم بکنند۔ ایشان ہم کہ اقبالِ مردم را بخود شان دیدند ادّعا ہائے کردند کہ در شریعتِ اسلام برائے ایشان مقرّر نہ شدہ از ان جملہ خواندنِ علمِ فقہ را سببِ وصول بہ حق و کشف و کرامات جلوہ دادند و گفتند عالم ولیِ مردم است و مردم نمے توانند آب بدونِ فتوا دادن علما بخورند کم کم نفوذِ علما زیاد شد و خانۂ ایشان پناہی شد برائے دفعِ ظلمِ دولتیان و ایشان مجبور بودند احکامِ علما را مجری مے داشتند۔ اگرچہ بسیارے از علما ہم مردم را مے چاپیدند[1] و سرِ ظلمہائے خود شان کلاہِ شرعی مے گذاشتند ولے چون خرجِ ایشان کم بود در ظلم افراط نے کردند۔

کم کم بواسطۂ ظلمِ اعضائے سلطنت خرجِ دولت بیش از دخل شد علاجش را این طور کردند کہ لشکر را کم کنند قوّتِ دولت

---

[1] چاپیدن غارت کردن۔

کم شد و مردم توانستند پادشاه را مجبور به تغییر وضع سلطنت و تشکیل سلطنت مشروطه که عدل صرف است نمایند اعضا سلطنت ظاهراً قبول مشروطه نمودند ولے باطناً مخالف بودند۔ جمعے از علما رہم فہمیدند که مشروطه نفوذ سیاسی ایشان را کم خواهد نمود با دولتیان ہمدست شدند نمے گذارند اصلاحات مشروطه پیش رفت بکنند از این جهت است که شش سال است مشروطه دائر شده و هنوز خرابیهائے سلاطین سابق قاجاریه را اصلاح نکرده"

آقائے آفتاب احمد گفت "اگر رجوع به تواریخ ملل دنیا بکنیم مے بینیم که اصلاحات مشروطه تدریجی است۔ در ابتدائے آن مردم دو حزب مے شوند و حزب مخالف همیشه رشتهائے حزب موافق را پنبه مے کند تا سالها مے گذرد مردم عادی به مشروطه مے شوند و همه متحد شده اصلاحات مے کنند۔ شش سال چیزے نیست تا ده سال هم اگر ایرانیان نتوانند اصلاحات بکنند دیر نمے شود آخر خواهند کرد"

گفتم "صحیح است۔ ولے حالِ ایران را با حالِ ملل دیگر کہ در قدیم مشروطہ یا فتند قیاس نمے شود کرد۔ آن ملل دشمن خارجی نداشتند و دشمن داخلیِ ایشان کم کم مبدل بدوستی شد امّا ایران از اشتباہاتِ سلاطینِ قاچاریہ در سیاست و تعلقات بین الملّلی طورے واقع شدہ کہ باید خیلے زود اصلاحات بکند والّا دوچار اشکالاتِ سخت خواہد شد حالا کہ سلطنتِ ما خیلے فضول[1] پیدا کردہ است خدا رحم بکند"

آفتاب احمد "خدا با مسلمانان است نمے گذارد ما ذلیل بشویم"

جواب دادم "خدا نمے خواہد ما ذلیل بشویم ولے ما خود مان داریم خود مان را ذلیل مے کنیم اِنَّ اللّٰہَ لَا یُغَیِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰی یُغَیِّرُوْا مَا بِاَنْفُسِھِمْ۔

[1] فضول کسے است کہ در کارِ دیگرے مداخلہ بیجا کند۔

مہمان گفت "حالا بفرمائید مشروطہ ایران چہ وضع است مثل مشروطہ انگلیس است یا طور دیگر؟"

گفتم "عین مشروطہ انگلیس کہ نے تواند در ایران جاری بشود زیرا مذہب و رسوم و عادات ما غیر از مال انگلیسہا است مشروطہ ایران را از اروپا گرفتند و بے تغییر دادہ موافق مزاج ایرانش ساختند۔ فعلاً مشروطۂ ما این است کہ سلطنت عبارت از دو قوۃ است (۱) مقننہ (۲) مجریہ مجلس شورائے ملی و مجلس سنا[1] قوۂ مقننہ است و شاہ و وزرا از قوۂ مجریہ ہستند۔ ہشت وزارت خانہ داریم۔

(۱) وزارت مالیہ۔ (۲) وزارت عدلیہ۔ (۳) وزارت داخلہ (۴) وزارت جنگ۔ (۵) وزارت امور خارجہ۔ (۶) وزارت معارف۔ (۷) وزارت فوائد عامہ (۸) وزارت پست و تلگراف

---

[1] مجلس سنا دار الاعیان۔ این لفظ فارسی است بمعنی روشنی و لے از لفظ سنیٹ فرانسوی برداشتہ شد۔

کابینۂ وزرا عبارت از رئیس الوزرا و ہشت وزیر است"

مہمان پرسید "حکّام ولایات را چہ وزیرے معین میکند؟"

گفتم "ہر حصّۂ از ملک کہ در آن حاکمے مے رود اگر وارے چند شہر است آن را ایالت مے گویند و اگر یک شہر دارد آن را ولایت مے گویند حکّام ایالات و ولایات را وزیر داخلہ معین مے کند"

بارے ازین قبیل سوال و جواب میان من و مہمانم خیلے واقع شد تا ساعت چہار شام آوردند خوردیم و بندہ خدا حافظے کردہ رفتم اندرون۔

باب سیزدہم

صبح در اندرون کار داشتم چاے را بمہمان جا خوردم چہار ساعت بظہر ماندہ آمدم بیرون اسب ہا زین کردہ حاضر بودند با مہمانم سوار شدہ اوّل رفتیم وزارت داخلہ۔ خود وزیر داخلہ آن روز تنہا بود و مہمانم را بہ معاون وزارت داخلہ

معرّفی نمودم - ادارات متعدّدهٔ آن وزارت نشان مهمانم
دادم قریب یک ساعت و نیم طول کشید بعد رفتیم
وزارت عدلیه - دبیر الملک وزیر عدلیه موجود بود امّا
از بس جمعیت سرش بود که مناسب ندیدم بروم او را
ملاقات بکنیم همان ادارات وزارت را مفصّل دیدیم امّا
پسندِ مهمانم نبود - مے گفت "خیلے از ینها که در
محکمهاے عدلیه نشسته اند از علم قانون بے خبر
بنظر مے آیند"-

گفتم "صحیح است لیکن چون ابتداے کار است
بهتر از این امکان ندارد" چون قریب ظهر بود برگشتیم
خانه نهار خوردیم دوباره سوار شده رفتیم وزارت خانهاے
دیگر را هم دیدیم - در وزارت جنگ خود شاهزاده فرمان فرما
وزیر جنگ بود مهمانم را با ایشان معرّفی نمودم - خیلے
خوشحال شد و با ایشان قدرے صحبت کرد - بمن گفت
"خوب است آقا (اشاره به مهمان) را بیاور به خانه

تا مفصّل صحبت بداریم"۔
گفتم "ما هردو همین نزدیکیها ارادهٔ سفر داریم۔ اگر نرفتیم
یقیناً خدمتِ حضرتِ والا شرفیاب مے شویم"۔
سرِ غروب برگشتیم خانه چاے خوردیم و من رفتم اندرون
خیال کردم به کتابِ یادداشتم رجوع بکنم ببینم از روزِ ملاقات
با مهمانم تا آن روز چه قدر الفاظ یادداشت کردم دیدم ماشاءالله
خیلی شده است۔ در دلم گفتم "اگر اتفاقاً گذارم به هندوستان بیفتد
اردو را خیلی زود یاد خواهم گرفت" امّا دیدم یادداشتِ من
نقص دارد زیرا من الفاظ فارسی هند یا اردو را نوشتم
و مقابلِ هر لفظ آن لفظے را نوشتم که در فارسیِ ایران مستعمل
است ولے نمے دانستم در اردو جاے آن لفظِ فارسی ایرانی
چه استعمال مے کنند از این جهت شب که برگشتم بیرونی
مطلب را به مهمان عرض کردم او هم فهمید که یادداشتش همین
نقص را دارد لهذا هر دو رفتیم در اطاقِ تحریر از جعبهٔ میز
کاغذ بیرون آوردیم جدول ترتیب دادیم مشورت با هم بکنیم

الفاظے راکہ معنے خواستیم پیدا کردہ نوشتیم۔ درج ذیل است۔

الفاظ فارسی ہند	معادل فارسی ایران	الفاظ فارسی ایران	معادل اردو
ماما	کلفت	ماما	دائی
دائی	ماما	دائی	ماموں
غصّہ	غضب تغیّر	غصّہ	غصہ
ایمان	امانت - دین	ایمان	مذہب
سلوک	احسان	سلوک	رفتار
سرکار	دولت	سرکار	صاحب - مالک
مہتر	کنّاس	مہتر	سئیس
شادی	عروسی	شادی	خوشی
غریب	فقیر	غریب	مسافر
امیر	متموّل	امیر	سردار
انتقال	مرحوم شدن	انتقال	ایک جگہ سے دوسری جگہ جانا
برابر	درست	برابر	مقابل

الفاظ فارسی ہند	معادل فارسی ایران	الفاظ فارسی ایران	معادل اردو
لفافہ	پاکت	لفافہ	جو چیز ایک بستہ پر لپیٹی جاتی ہے
کرور	دہ ملیون	کرور	پانچ لاکھ
ہوا	باد	ہوا	وہ ہوا جو نہیں چلتی
بریانی	پلو	بریانی	قیمہ
زر	پول	زر	سونا
خراب	ضایع - بد	خراب	شہدا
حجام	دلاک	حجام	سینگی لگانے والا
فصل	زراعت	فصل	موسم
غلیظ	کثیف	غلیظ	گاڑھا
افسر	صاحب منصب	افسر	تاج
مرغ	خروس	مرغ	مرغی - پرندہ
تواضع	مہمان نوازی	تواضع	کسی کے لیے کھڑا ہونا
معمار	بنّا	معمار	مستری

الفاظ فارسی ہند	معادل فارسی ایران	الفاظ فارسی ایران	معادل اردو
پنجره	قفس	پنجره	جھروکے والا دروازہ یا کھڑکی
عزیز	خویش	عزیز	پیارا
گلاب	گل	گلاب	عرقِ گلاب
نذر	پیشکش	نذر	منّت
ناشتا	نهار-غلیان	ناشتا	چھوکا
مذاق	شوخی	مذاق	ذوقہ و ذائقہ
نقصان	ضرر	نقصان	عیب
برف	یخ	برف	پالا
دروازه	در	دروازه	شہر کا دروازہ
دالان	ایوان	دالان	چھتا ہوا راستہ
تکلیف	زحمت	تکلیف	فرض
شیر	ببر	شیر	ببر
کرسی	صندلی	کرسی	تخت یا چوکی

الفاظ فارسی ہند	معادل فارسی ایران	املائے فارسی ایران	معادل اردو
تماشا	بازی	تماشا	تماشا
تعریف	ستایش	تعریف	[illegible]
قلعہ	حصار	قلعه	[illegible]
رسم	سلیقه	رسم	[illegible] یا عادت
آغوش	دلتنگ	آغوش	پیار
حقہ	قلیان	حقه	ڈبیا
پیالہ	فنجان	پیاله	کٹوری
سیاہی	مرکب	سیاهی	رنگ سیاہ
روشنائی	مرکب	روشنائی	روشنی
اشتہار	اعلان	اشتهار	شہرت
باشندہ	ساکن		
رسالہ	مجلہ	رساله	چھوٹی کتاب
دستخط	امضاء	دستخط	بادشاہ یا بڑے حاکم کی لکھی ہوئی چیز

الفاظ فارسی ہند	معادل فارسی ایران	الفاظ فارسی ایران	معادل اردو
مضبوط	محکم	مضبوط	مرتب
لاش	نعش	لاش	ایک مردہ جانور
روزگار	روزی	روزگار	دنیا

ساعت چہار گفتم شام بیاورند رفتیم در اطاق غذا شام خوردیم و برگشتیم در اطاقی نشستیم قدرے صحبت داشتیم ساعت پنج خدا حافظے کردہ رفتم اندرون۔

باب چہاردہم

صبح آمدم بیرون دیدم مہمان گفتم در امروز ہفتہ ہم حمل است یا یہ مال پہلے شیراز دید ایام بہار است ہوا نہ گرم است و نہ سرد و اگر سوارہ برویم بہتر از کجاوہ است، بعد از مشورت قرار ہمین شد کہ من و مہمان سوار اسپہائے بندہ بشویم و برائے آبداری و مفرش مال چاروادار کرایہ بگیریم چون ایام بہار بود و راہ جنوب ہم این سے داشتم ہر روز فقط دو حرکت است

لهذا خودم نوکرم کاروانسراهان نوکر را فرستادم رفت پنج قاطر از
جلودار کرایه کرد از قرار قاطری دوازده تومان بیعانه داد و یک
جفت جوال[1] هم از چاروادار گرفت - بعد از مراجعت نوکر من
رفتم اندرون اسبابهای سفر را ملاحظه کردم - دیگبر[2] و قبل[3] منقل
و مجرا پیشه[4] و سماور سفری و تنگهای[5] بیخی چرم گرفته و سائر لوازم
همه را در یک اطاق گذاشته بودند دیدم و دلم برای سفر کنده شد
ظهر که آمدم بیرونی به مهمان گفتم دو امروز عصری میرویم بازار بعضی
چیزهائی که برای راه تنها با من لازم داریم میخریم - چونکه عازم سفر
بودیم ولی بی خیال که - اگر موافق تدبیر من شود تقدیر - سر نهار و بعد
از آن برای چیزهائیکه باید از بازار بخریم مشورت میکردیم - بعد بلند شده
رفتم اندرون بپرسم از بازار چه باید خرید و مهمان هم قدری دراز کشید -

[1] کیسه پشمی بزرگ است - [2] دیگبر دیگ بزرگ است که در میان آن ظروف دیگر برای سفر میگذارند - [3] قبل جای قلیان و اسباب آن است -
[4] مجرا پیشه صندوق کوچک است که در آن خانهای کوچک برای اسباب چای و لاله میسازند - [5] تنگ ظرف آب -

دو ساعت از ظہر گذشتہ صدائے شلیکہائے پیاپے تفنگ
را شنیدم آمدم توے حیاط[1] بیرونی مہمان ہم آنجا بود و دیدم صدائے
توپ ہم مزید شد مثل اینکہ جنگ سختے در یک گوشہ شہر جاری باشد
ناگاہ صدائے ترکیدن یک نارنجک آمد خانہ ما را بلرزہ در آورد
من دست پاچہ[2] شدم کہ چہ قیامتے برپا شدہ آدمہا را صدا
کردم بفرستم بیرون خبرے بیاورند ناگاہ دیدم یکے از آدمہا
کہ بیرون بود نفس زنان آمد گفت "آقا! بفرمائید در خانہ
را ببندند و تفنگہا را ہم بیاورید برویم پشت بام را سنگر[3] کردہ
بنشینیم شاید این طرف ہم حملہ بیاورند"

گفتم "مگر چہ خبر شدہ است؟"

گفت "حزب اعتدالی و مجاہدین آنہا در پارک
امین السلطان منزل سردار ملی جمع بشدند و دولت دارد با
ایشان مے جنگد"

مہمان من از شنیدن بیان نوکر خیلے ترسید و رنگ

---

1 حیاط۔ صحن۔ 2 دست پاچہ۔ مضطرب۔ 3 سنگر۔ مورچل۔

کرد و گفت: آقا! چه باید کرد؟

گفتم: نه تنها در طهران بلکه هر شهر ایران از این قبیل اتفاق خیلی می‌افتد، بیا کسی کار ندارد. خانهٔ ما هم خانهٔ امیست لشکر ظلم و ترسم نمی‌تواند داخل خانهٔ ما بشود و تفنگ و ششلول[1] که چند تا داریم، سه هزار فشنگ[2] هم داریم، آب و آذوقه هم در خانه داریم.

از این بیان اطمینان برای مهمان پیدا شد و برگشت طرف اطاق خودش، ششلولش را بردارد بیاورد.

گفتم: زحمت نکشید، نوکرها کشیک می‌کشند، تا خبر تفصیلی برسد.

بعد گفتم: در قناعت صندلی آوردند گذاشتند، تو حیاط مهمان و من نشستیم. پرسید: اعتدالی و انقلابی چیست؟ گفتم: بعد از آن که محمد علی شاه مخلوع مجلس شورای ملی را خراب کرد، جمعی از مشروطه‌خواهان را قتل و حبس و تبعید کرد. می‌دانید که لشکری از اصفهان و گیلان به ریاست سردار اسعد بختیاری و سپهدار تنکابنی طهران را فتح کردند. محمد علی شاه پناه به سفارت روس برد و اعدای ایشان تبعید شدند.

---

[1] ششلول: ریوالور۔ [2] فشنگ را در هند کارتوس گویند۔

پسر بش را شاه کردند و مجلس شورای ملی را تجدید نمودند جمعی از
مشروطه خواهان و بسیاری از مستبدینی که خود را مشروطه خواه
جلوه دادند جزئی تشکیل داده آن را اعتدالی نامیدند و طرف
مقابل خود یعنی مشروطه خواهان غالی را انقلابی نام دادند چند
ماه که نزاع لفظی داشتند اعتدالیها می گفتند انقلابیها بیدین‌ها
هستند و ایشان هم می گفتند اعتدالیها مستبدند جمعیت اعتدالیها
در مجلس زیاد بود کم کم سپهدار خان سردار ملی و باقر خان سالار
ملی و آقا سید عبدالله مجتهد را با خودشان متحد کردند از حجة الاسلام
ملا محمد کاظم خراسانی ساکن نجف اشرف هم یک تلگراف بر ضد
انقلابیها به مجلس مخابره کردند - انقلابیها از هر راهی که عاجز شدند
آدم فرستادند آقا سید عبدالله را کشتند اصناف طهران مسجد مروی
را مرکز قرار داده بلوا کردند و قتلۀ آقا سید عبدالله را از دولت خواستند کابینه
حال طرف دار انقلابیها است گوش بحرف اصناف نداد واحد...

---

[1] کابینه هیئت وزرا است و این لفظ ماخوذ از لفظ فرانسوی کبینت است -

هم دست در آورده اول دو نفر از ایشان را با انقلابیها را او را کشتند
بعد در خانهٔ ستارخان با اسلحه جمع شده چونکه از دولت بیرون
کردن انقلابیها از مجلس و بدست آوردن قتلهٔ آقا سید عبدالله
را خواستند ادارهٔ نظمیه حکم بمتفرق شدن ایشان داد و قبول
نکردند دولت هم مشغول جنگ با آشنا شدگان سعی کرده هم
استعداد ایشان پیش برده

بارسی تا دو سه ساعت جنگ جاری بود و لیکن صدای توپ
و تفنگ تمام شد یکی از آدمهای را فرستادم رفت تحقیق کرد و خبر
آورد و معتدلیها مغلوب شدند دولت دیوارهای پارک را خراب کرده
جمعیت آنجا را متفرق ساخت و بسیاری را هم گرفتند از طرفین
جمعی کشته شد پای سردار ملی هم گلوله برداشته مهمان گفت
در حالا سفر رفتن با تو [illegible] شود

خندیدم گفتم دیگر تو بیابان گیر کرده ام اینجا منزلی نزد بابان آن
چند روز دیگر هم استراحت بفرمائید هر وقت سفر امکان پیدا شد

شله پهر لفظ فرانسوی است بمعنی پیشوا و سابق

سے رویم- اگرچه جنگ امروز فردی در حالت طهران سے [illegible]
و لے احتمال مے رود راهها نا امن بشود- در هر صورت تا
یک ماه دیگر مصلحت نیست از طهران بیرون برویم. شب عید این
اشعار حکیم انوری را خواندم-

اگر محول حال جهانیان نه قضاست
چرا مجاری احوال بر خلاف رضاست
بلے قضاست به هر نیک و بد عنان کش خلق
بدان دلیل که تدبیرهاے جمله خطاست
کسے ز چون و چرا دم همے تواند زد
که نقش بند حوادث وراے چون و چراست
هزار نقش برآرد زمانه و نبود
یکے چنان که در آئینه تصور ماست

بعد در دلم گفتم لعنت بر تو بچه منجم باشی که مے خواست مارا به کشتن
بدهد- حکما بیست نجوم انوری یادم آمد که خبر داده بود در شب معینی
بادهاے سخت خواهد وزید و خیلے خرابی خواهد کرد و از قضا در آن

شبے ہیچ بادنیامد وحتّٰے چراغ بالاے منارۂ مسجد ہم خاموش نشد۔ شاعرے او را این طور ہجو کرد۔

گفت انوری کہ از اثرِ بادہاے سخت
ویران شود سراچہ و کاخِ سکندری
در روزِ حکمِ او نہ وزیدست ہیچ باد
یا مرسل الریاح تو دانی و انوری

در این جلد ہمین اندازہ اکتفا مے کنم۔ انشاء اللہ در جلد سوم حالات توقف یک ماہ دیگر طہران و مسافرت بہ اصفہان و شیراز را خواہم نوشت اگر علماے ہند خدمتم را بہ پسندند۔ از تو بہ یک اشارت از ما بسر دویدن۔

سید محمد علی پروفیسر فارسی
نظام کالج حیدرآباد دکن